

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ

ՅԻՍՆԱՄԵԱՅ (1870-1920)

ՅՈՒՀԱՄԱՏԵԱՆ

ԵՒ

ՋՕԲ. ԵՆԴՐԱՆԻԿ

ՎԵՐՈՒԾԱԿԱՆ ՀԱՅԵՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ՎԱԿԵՐԱԿԱՆ ՏՈՒՅԱԼՆԵՐՈՎ

ՀԵՂ. ՏԵՂԱԿԱԼ Մ. ԱԻԵՏԵԱՆ

Imprimerie «LE SOLEIL»

ՏԵՂԱԿԱԼ Մ. ԱԻԵՏԵԱՆ

ՀԱՅ ԱԶՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ

ՅԻՄՆԱՄԵԱՅ (1870-1920)

ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

Ե Ի

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ՎԵՐԼՈՒՅԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑՈՂՈՒԹԵԱՄԲ Է ՎԱԻԵՐԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐՈՎ

Փ Ա Ր Ի Ջ

— 1954 —

IMPRIMERIE « LE SOLEIL »
4, RUE GIT-LE-CŒUR, PARIS - VI

Զ Օ Ն

Համայն հայ նահատակաց սրոնք հայ ազատագրութեան դառն
բաժակը ըմպեցին զնուաններէն, կախաղաններէն, սպանդանոցներէն
եւ գոյամարտի սագմադաշտերէն՝ առանց սեռի, տարիքի եւ
դասակարգի խտրութեան :

Մ . Ա .

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

— 0 —

Ժողովուրդի մը պատմութեան, պարծանքի եւ հպարտութեան լաւագոյն էջը կը կազմեն իր ազատութեան պայքարի եւ պատերազմներու դրուագները, որոնք կ'ապահովեն այդ ժողովուրդին ուրիշ փառաւոր էջերը, ինչպէս գրական, գիտական, գեղարուեստական, եւայլն բազմազան նիւղերով:

Հայ պատմութեան մէջ ալ, 15 դարերէ ի վեր դեռ վառ է վարդանանց պատերազմի յիշատակութիւնը, որ երէ ոչ քաղաքականապէս՝ զոնէ մշակութապէս հայ ցեղին տուած է լաւագոյն փաստեր, մանաւանդ հայ ոսկեդարով, առանց որուն Հայն ալ՝ Ասիական կոյր ժողովուրդներու կարգը պիտի դասուէր անխուսափելիօրէն:

Անվիճելի նշմարտութիւն մըն է որ՝ այն ազգը որ ինքզինքը կոչուցնուցած եւ գերութեան մատնուած է, անկարող դարձած է իր ռազմիկի պարտականութիւնը արժեցնելու:

Իսկ այն ազգը որ ինքզինքը բարձր եւ հպարտ պահած է, արժեցուցած է իր ռազմիկի պարտականութիւնը:

Խրիսեան Հայրիկն ալ շեշտած է այս նշմարտութիւնը յայտարարելով. « Թուրքէ դգալով խաղաղութեան սեղանին չի նստուիր. երկաթէ դգալ պէտք է հերիսայէն բաժին ստանալու համար: »

Հետեւաբար՝ չկայ աւելի զօրեղ եւ տեսական գործ ժողովուրդի մը կեանքին մէջ, քան իր ռազմական պատմութեան յիշատակութիւնը, մանաւանդ՝ երիտասարդութեան համար, որ հակամէտ է հրահրուելու ռազմական դրուագներով՝ քան փիլիսոփայական եւ բանաստեղծական ռւսումնասիրութիւններով: Հայ երիտասարդներուն անհրաժեշտ է երամցնել իրենց ազգային պատմութեան ռազմական դրուագները, որոնցմով վառ կը պահուի ժողովուրդի մը հոգիին զգացական կայծը, յանուն հայրենական սրբութեանց:

Հայկական փառաւոր անցեալի դէպքերը, Մեծն Տիգրանները, Արտաշէսները, Վարդաններն ու Վահանները, ինչպէս նաեւ հայկական վերջին մեծ եղեռնի օրերուն՝ նոյն հայկական արիւնով պատուաւոր

գոյամարտ մղող Ազ-Տաղի, Շապին-Գարահիսարի, Ուրփայի, Վանի, Սուէտիոյ, Սարտարապատի եւ Արարայի հայ ֆաշազունները, որոնց մեծագոյն մասը զոհուեցաւ յանուն հայ ազատագրութեան, հարկ է որ ասոնց հերոսական յիշատակները ամփոփուին հայկական պատմութեան մէջ :

Յիշեալ դէպքերը իրենց մէջ կը պարունակեն սրբազան խորհուրդ մը որ՝ հայ երիտասարդութեան ցոյց կուտայ ազգային ինֆնանանջման ուղին : Նախնիներու մեծ տառապանքներն ու ազատագրական պայքարները իմաստութեան եւ ինֆնագիտակցութեան աղբիւրներ կը դառնան : Նահատակներու միակ ապաւէնները՝ ողջ մնացող իրենց սիրելիներն են : Անոնք զոհուած են ողջերու բարօրութեան եւ ազատութեան համար, մահամերձ շրթունքներէ վերջին անգամ փսփսալով իրենց վերջին կտակը՝ գլուխ հանելու իրենց նպատակը :

Հետեւաբար, պարտականութիւն կ'իյնայ ողջերուն վրայ, յարգանքով եւ երկիրդածութեամբ գործադրելու նահատակներուն կտակները, անոնցմով կենդանանալու՝ ո՛ր երկնքին տակ ալ գտնուին, քանի պապեմական արիւնը կ'եռայ իրենց երակներուն մէջ :

Այս սրբազան պարտականութեան հաւատքը լուսատու կեանք է, իսկ անոր մոռացումը հաւասար է ուրացումի :

Նկատի ունենալով որ՝ տարուէ տարի մեր վերջին կէս դարու հայկական պատմութեան դէպքերը անհետանալու վտանգին ենթակայ կը գտնուին՝ կենդանի վկաներու մահացումով, որոնց հետ կ'անհետանան նաեւ՝ հայ պատմութեան ամենամեծ արհաւիրքը, հայ եղեռնը եւ անոր տուն տուող հայ ազատագրական վերագարքումն ու պայքարը, իր ֆազակական պայմաններու աննպաստ բերումով եւ պայքարի աննպաստ գործունէութեամբ,

Նկատի ունենալով որ՝ օտար ավերու վրայ գտնուող ցիրուցան հայութիւնը՝ իր ինֆնութիւնը պահելու դժուարին հարցականին առջեւ կը գտնուի, որ մեզ համար ֆազակական գործ մըն է, ֆազակական գործ մը՝ որուն դժնդակ նամբուն վրայ էր որ մեր ազգը տուաւ մէկ միլիոն մարդկային զոհ, ամբողջ Տանկահայաստանի հիմնայտակ կործանումով, իր դարաւոր յիշատակարաններով եւ հարստութիւններով,

Նկատի ունենալով որ՝ հայ նոր սերունդը՝ ըլլայ գաղթաշխարհի, ըլլայ Հայաստանի մէջ, վերոյիշեալ ուղղութեամբ՝ հայկական աւերողական պատմութեան մասին իր մեծերէն ճշգրիտ ծանօթութիւն եւ լուսաբանութիւն պահանջելու իրաւունքին մէջ կը գտնուի, մահաւանդ մեծ եղեռնի, ներքին եւ արտաքին պատասխանատուութեանց մասին զանոնք գոհացնելու համար հարկաւոր է անոնց հայրայրել՝ հայկականութեան վերջին ահաւոր եղեռնի պատմութեան փուլերն ու ներքին թէ արտաքին պատասխանատուներու հարազատ պատկերները,

ամփոփուած մէկ հատորի մը մէջ, գայն կրելու համար իրենց հետ եւ կամ իրենց բարձին տակ, անկէ ստանալու համար հայկական սնունդ, խանդավառուելով միաժամանակ այն հերոսներով, որոնք առանց բնկրկումի կուրծք տուած են անհամեմատ քշմամի ուժերուն՝ իրենց գոյամարտի յուսահատական ճիգերով: Զոհերը խաբկանքի եւ անարդարութեան, որոնք տարուեցան եւրոպական շահամոլ եւ անտարբեր խաղերէն, Պերլինի խրախուսումով եւ խաբէութեամբ, բուրք դահիճներու գործունէութեամբ եւ Լօզանի վեհաժողովին արդարութեան ուրացմամբ:

Եզրակացութիւն — Նկատի ունենալով վերոյիշեալ պահանջներն ու նշմարտութիւնները, հեղինակս պարտք է իրաւունք կը համարի իբրեւ ականատես եւ դերակատար այդ դժբախտ օրերու, մաս կազմած ըլլալով Զօր. Անդրանիկի սպայակոյտին, եւ անոր եւրոպա անցնելէն վերջ ծառայած ըլլալով Հայկական Հանրապետութեան գունդերուն մէջ, մասնակից եւ ականատես դարձած եմ հայութեան այդ բախտորոշ շրջանի բոլոր դէպքերուն իբրեւ վաշտապետ ռազմաճակատի արտաքինապէս՝ սահմանային եւ Ղարսեան պատերազմներուն, ներքինապէս՝ Մալխեան եւ Փետրուարեան եղբայրասպան պայքարներուն:

Կեանքիս մէջ՝ որեւէ կուսակցական կաշկանդիչ շղթայ վիզս անցուցած չըլլալով, անկողմնակալ եւ նշգրիտ արձանագրութիւնը կատարած եմ, միաժամանակ գործակից եղած ըլլալով, եւ հետեւաբար ճանչցած ըլլալով ռազմական եւ վարչական այն ղեկավարներն ու իրենց գործերը՝ որոնք դարբնեցին գրուած յուշերուս բովանդակութիւնը:

Վերջին կէս դարու հայ ազատագրական պայքարը լուսաբանող սոյն հրատարակութիւնը՝ խիտ, կուռ, նուազագոյն բառերով եւ առաւելագոյն տուեալներով, փաստօրէն ցոյց կուտայ յուշապատումը գլխաւոր երեւոյթներուն՝ Պերլինի դաշնագրէն մինչեւ Լօզանի դաւանան դաշնագիրը եւ Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Յիշատակութեամբ՝ Զէյթունի, Սասնոյ, Պոլսոյ, Վանայ ցոյցերու, դէպքերու ու զանոնք ղեկավարող կազմակերպութիւններու կամ դէմքերու:

Մասնաւոր գլուխներ յատկացուած են՝ մեծ եղեռնի օրերուն տեղի ունեցած գոյամարտներու մասին, ինչպէս Ագ-Տաղի, Շապին-Գարա-Խիսարի, Վանի, Ուրփայի, Սուէտիոյ: Լուսաբանութիւններ տրուած են հայ կամաւորական գունդերու խրախուսման, գործունէութեան, եւ յանկարծ՝ ռուս վերին հրամանատարութեան դաւադրութեամբ՝ անոնց լուծումն եւ վանայ նահանջը պարտադրող: Զօր. Անդրանիկի եւ Սարտարապատեան հարկադրական պատերազմներու, երկու տարի Հայկական Հանրապետութեան շրջանին տեղի ունեցած ներքին քէ արտաքին ընդհարումներու, Ղարսի անփառունակ անկումի եւ Հայաստանի խորհրդայնացումի մասին, ինչպէս նաեւ

լեզունական կազմակերպութեան հայրենասիրական գործունէութեան, անոր իղձերու տարաբախտ վերջաւորութեան, Կիլիկիան ծախուած իրականութեան եւ Լօզանի դժբախտ վերջաւորութեան մասին :

Պատմական փաստաբուղբերու կոյր գերի դառնալով չէ որ իրականացուցած եմ սոյն հրատարակութիւնը, այլ՝ իրբեւ այդ շրջանը ապրող, տեսնող եւ մեծ մասամբ՝ անձնապէս դեր կամ գործունէութիւն ունեցող մէկը ըլլալով հանդերձ, հեղինակութիւնս ոչմարտութիւնները ապահովցնելու եւ ընթերցողներու հաւանական վարամուսմները փարատելու կանխագգուշացումով դիմած է զանազան ազբիրներու եւ ջախջախիչ վկայութիւններու, Պերլինէն մինչեւ Լօզանի դաշնագիրը, Կիլիկիոյ պարպումն ու Հայաստանի խորհրդայնացումը :

Ներկայ հրատարակութիւնը զարդարուած է գործօն եւ գլխաւոր դերակատարներու կենդանի նկարներով, ժողովրդական յոյզի, ցոյցի եւ կոչի երգերով, ինչպէս նաեւ դէպքերուն վայրերը ցոյց տուող աշխարհագրական քարտէսներով, որոնք շունչ կուտան պատմութեան եւ զայն տպաւորիչ կը դարձնեն ընթերցողին :

ՏԵՂԱԿԱԼ Մ․ ԱԻՆՏԵԱՆ

ԱՆՑՈՂԱԿԻ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ՀԱՅ ԱՆԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՇՈՒՐՁ

Հայաստանը իր աշխարհադրական դիրքի աննպաստ դասաւորումով, բախտախնդրութեանց եւ քինախնդրութեանց թատերարեմբը դարձած է : դարերով սոսից կոխան ըլլալով արեւելքի եւ արեւմուտքի աշխարհակայներու մշտական հակամարտութեանց, ինչպէս յունական, հռոմէական, սարսկական, արաբական, նոյնպէս քրիստոնէական եւ իսլամական թշնամական պայքարներով :

Հայը կարողացած է իր ինքնութիւնը պահել որքան շարքաշութեամբ եւ հմտութեամբ, շատ աւելի իր կրօնական հաւատարմութեամբ : Առանց այս վերջինիս՝ հայկական ինքնուրոյնութիւնը շատոնց անհետացած պիտի ըլլար իր լեզուով եւ գրականութեամբ, որոնք պահակի դեր կատարած են ի նպաստ հայ ցեղի ինքնատիպ գոյապահպանման :

Մեր հրատարակութեան սահմանափակ էջերը բաւարար չեն վերոյիշեալ ճշմարտութիւնները ապացուցող պատմական փաստեր ներկայացնելու հայ եւ օտար-դանազան աղբիւրներէ . ուստի՝ մասնագէտներուն ձեռքով լուսարանութեան այդ գործը, մենք կը շարունակենք մեր համառօտ ասուելները :

Ինչպէս ըսինք, մեր եկեղեցին մեր ազգային դիմագծի պահապանը դարձած է, յաճախ առանց ազգային իշխանութեան, մանաւանդ վեց հարիւր տարուայ գերութեան շրջանին :

Հայ եկեղեցւոյ փաստարան պահապան Օրմանեան Սրբազան՝ իր «Հայ Եկեղեցի» հրատարակութեան էջերէն այսպէս կ'արտայայտուի .

— « Հայը՝ դարերէ ի վեր քաղաքական միջոցէ զրկուած, սերտ փարած է եկեղեցական կեանքին, եւ դայն ճանչցած է իր փրկութեան խարխուս մը իւր ալեկոծ կեանքին մէջ : Այս կերպով ազգային եկեղեցին, կը լինի դադարեալ հայրենիքի հողին ներկայացնող երեւելի նշանը եւ սրտի գերազոյն ձգտումներուն ոգեւորութիւն բաշխողը » :

Հայ եկեղեցիի ղլխաւոր պետերէն Մեծն Ներսէսի հիմնած վանքերու թիւը, ըստ ժամանակակից պատմիչներու վկայութեան, կը

Հասնի 2010ի, իսկ եպիսկոպոսներունը 1020ի. Հայոց աշխարհին մէջ
աւելի շատ վանական կար, քան զինուոր:

Բերնի ծամոց դարձած ճշմարտութիւն մըն է նաև « Անիի 1001
եկեղեցիները »:

Դ. Դարէն սկսեալ այդ վանքերը սկսած են դառնալ Հայ դպրութեանց կեդրոններ:

Ե. Դարէն սկսեալ կը յիշուին վանքեր, որոնց կից կամ մէջ Հիմնուած են որբանոցներ, Հիւանդանոցներ, որով վանականութիւնը սերտ կապ մը կարողացած է հաստատել ժողովուրդին միջև:

Բայց, ինչպէս ըսինք, վանքերու և եկեղեցականութեան Հիմնական կոչումը եղած է սպասաւորել ժողովրդական կրթութեան, զրի և զբաղանութեան, մասնաւորաբար Սահակ-Մեսրոպի զրի զիւտէն վերջ:

Հետեւաբար վանքերը՝ Հին օրերուն պարզ ազաստանարաններ կամ աղօթալայրեր չէին: Եկեղեցական իշխանաւորներու դործունէութիւնը սահմանափակ չէր, ինչպէս կրօնական, նոյնպէս աշխարհական պարտականութիւններ կը ստանձնէին, ժողովուրդին մէջ կատարելով ուսուցիչի դեր, ուսուցանելով և զբելով մեկնութիւններ, խրատներ, ճառեր, շարականներ, տաղեր, կ'ուսումնասիրէին և կը դասաւանդէին նոյնպէս արարական, բիւզանդական, լատինական զբաղանութիւն և գիտութիւններ:

Պատմական անփոխարինելի դեր մը կատարած են վանքերը մեր մէջ. կարելի է նոյնպէս ըսել թէ՛ Հայ ժողովուրդի հոգեկան, մտաւորական և Ֆիզիքական դոյութեան պահպանման անառիկ բերդերը եղած են անոնք, ունենալով միակ իտէալ մը — պահել Հայ եկեղեցին, պահել Հայութիւնը իր հարազատ գիւտագծով:

Սակայն, ինչպէս Հայ ժողովուրդը, Հայ վանքը, եկեղեցին և կրօնականութիւնը նոյնպէս ստից կոխան դարձած են մշտական բարբարոս յարձակումներու, աւերակի վերածուելով աղօթասեղանները, ուսումնալայրերը և բարեգործական հաստատութիւնները:

18րդ դարու սկզբնաւորութեան, տեսնելով Պալքաններու վերազարթնումն ու ազատագրումը, Հայ կրօնամուլ քնարերութիւնը սկսաւ արթննալ: Որով բորբոքել սկսան Հայ ժողովուրդի ազատասենչ զգացումները՝ Իսրայէլ Օրիի, Մինաս վարդապետի, Դաւիթ Պէկի և Մխիթար սպարապետի դործունէութեամբ:

Դաւիթ Պէկ վրացական երկիրը մարզուած զինուորական մը ըլլալով, փորձառութեամբ և Հայրենասիրութեամբ, հերոսաբար ազատագրեց Սիւնիքն ու Տաթևը, 1727ին նոյնիսկ իր անունով դրամ տպեց, բայց աւագ որ կեանքը կարճ տեւեց: Անոր յաջորդեց իր զինակիցներէն Մխիթար սպարապետ, որ նոյնպէս կարճ ժամանակուայ մէջ զոհ զնաց թշնամիի կողմէ կաշառուած Հայ գաւաղիբի մը, զլիսահատ դառնալով Խնձորիկ զիւղին մէջ (Սիսիան), որուն մարմինը

կամ գերեզմանն իսկ անձանօթ մնացած էր երկար ժամանակ. 1918ին երբ Անդրանիկի զորամասով Քորիս էինք, Խնձորիկէն ծերունի ուսուցիչ մը եկաւ աւետել Անդրանիկին թէ՛ « Երբ գերեզմանաքարերու վրայ նստած, դաւազանովս գետինը կը պճրճէի, դաւազանիս ծայրին զգացի քարի մը գոյութիւնը. գուշակելով որ հին տապանա-

քար մը կրնայ ըլլալ, շարունակեցի դաւազանիս շարժումը, տեսայ դրեր, մաքրեցի քարը եւ վրան կարգացի որ՝ գերեզմանը անյայտ մնացած Մխիթար սպարապետին տապանաքարն է » :

Վերոյիշեալ ազատագրական վերագարթնումին շնորհիւ էր որ նոյնպէս 1723ին նշանաւոր դարձաւ Երեւանի եւ շրջակայ հայ գիւղերու միասնական ինքնապաշտպանութիւնը, տասը հազար մարտիկներով, երկար պատերազմէ եւ գիրկընդխառն մաքառումներէ վերջ, քար ու քանդ եղաւ Երեւանը Օսմանցիներու կողմէ, որոնք շատ աւելի զո՛հ տուին քան Հայերը: Հայերը աւելին 15 հազար զո՛հ եւ 10 հազար

ալ զերբ՝ կին, Երախայ: Ի վերջոյ թէպէտ Հայերը պատուաւոր
պարտութիւն կը կրեն, բայց թուրք բանակն ալ, որ կը ձգտէր
Ղարաբաղին տիրանալ, անկարողութեան կը մատնուի, և Դաւիթ
Պէկ կը յաջողի իր իշխանութիւնը հաստատել հոն 1727ին:

Դաւիթ Պէկի և Մխիթար Սպարապետի մահէն ետք է միայն որ
թուրքերը կը յաջողին գրաւել Սիւնիքը և զայն արիւնով ներկել
1820ին:

Ներսէս Աշտարակեցիի օրով, հայ և ուրա բազուկներու շնորհիւ
գարծեալ կ'ազատագրուի Ղարաբաղը ինչպէս նաև Երեւանն ու Արա-
րատեան զաշար մինչև Դարս, վերջնականապէս զուրս շարտելով
աւերի ու կոտորածի թագաւոր թուրքը՝ 1878 թուին:

Երկար դարերու հայ կրօնամոլական գրութիւնը սկսաւ ազա-
տագրական և յեղափոխական կայծերու փոխակերպուիլ. հայ մատ-
ւորականներու հայրենասիրական երգերն ու վէպերը ազատասանչ
երկոտասարգութիւնը հրահրեցին և մղեցին դէպի յեղափոխական
կազմակերպութիւն և պայքար: Արովեան «Վէրք Հայաստանի»
գրութեամբ, Գրիգոր Արծրունի՝ յեղափոխական հրատարակութիւն-
ներով, Գամառ-Քաթիկոս՝ երգերով:—

Բաւ է եղբարք վիզը մկել,
Ողորմելի երեսել
Ժամանակը հասել է՝
Հայ դրօշակին ծածանել:

Ուրիշ մը:—

Հիմի՞ էլ լռեմք եղբարք, հիմի՞ էլ
Երբ քշնամին է մեր երկրին տիրել,
Օրհասական սուրբ մեր կրծքին՝
Ականջ չի կախում մեր լաց ու կոծին:

Մ. Նալպանտեան՝ իր «Ազատն Աստուած»ով և «Մեր Հայրե-
նիք»ով, ուր կ'ըսէ:—

Ամենայն տեղ մահը մի՛ է.
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի,
Բայց երանի որ իր ազգի
Ազատութեան կը գոհուի:

Բաֆֆի՝ «Կայծեր»ով և «Ջալալեռան»ով, ինչպէս նաև երգե-
րով, ուր կ'ըսէ:—

Արդեօք գալու է մի օր, մի ժամանակ
տեսնել Մասիսի գլխին մի դրօշակ,
Եւ ամէն կողմէ պանդուխտ հայ ազգիք
Դիմեն դէպ իւրեանց սիրուն հայրենիք:

Ալիշան՝ իր «Բամ փորոտան»ով: Խրիմեան Հայրիկ՝ իր քարոզ-
ներով ու երգերով ուր կ'ըսէ:—

Տառապալիք իմ հայրենեաց
Փուշն անուշ է քան զվարդ,
Եւ այն փշոց մէջ դարձեալ
Կ'որոնեմ ես սիրուն վարդ:
Այն սայրասուր փշերն ամէն,
Փունջ կապեցէ՛ք շար ի շար.
Թողէ՛ք գլխիս պսակ կապեն,
Որուն քակատս է յօժար:

*Մ. Փորթուզալեան իր «Արմենիա» թերթով եւ հետագայ երգե-
րով, ուր կ'ըսէ .—*

Տեսէ՛ք ազանի, Նոյեան տապանի
Եկած ու կանգնած ի սար Տաւրոսի:

Ուրիշ մը .—

Յառա՛ջ Հայեր, հայենիքի ազատութեան ժամն է հասեր:

Երրորդ մը .—

Այ բող դադրին արցունքը Հայուն:

Մ. Տամատեան՝ իր երգով .—

Կոչնակդ հնչեցուր, հնչեցուր արագ,
Թող Հայք ոտք ելլեն, ծագէ միևնչեւ ծագ.
Փշրի ծանր շղթան, ծագէ նոր արեւ,
Ազա՛տ եմք, հնչէ ոսկեգօծ Հնչակ:

*Ա. Ահարոնեան՝ «Ազատութեան ձանձուղարհին» հրատարակու-
թիւնով եւ «Սեւ խաւարը» երգով, ուր կ'ըսէ .—*

Տառապանքի սուգ ու սեւը ինձ ընկեր,
Դիակների վիշտը լացիմք տուներ,
Այժմ անէ՛ծք, դահիմներին մարդակեր,
Վրէժ միայն դարման լինի ցաւին մեր:
Այսօրան չարիք քէ մոռանան մեր որդիք,
Թո՛ղ ողջ աշխարհ Հայուն կարգայ նախատինք:

Հայ ազատագրական շարժումին աւելի ետանդ տուաւ Պալքան-
ներու ազատագրումը՝ մէկզմէկու ետեւէ, նեցուկ ունենալով եւրո-
պական միջամտութիւններն ու օժանդակութիւնները, որոնք ազա-
տութիւն կը խոստանային նոյնպէս, Թուրքիոյ լուծին տակ տուայ-
տող, ազատութեան ծարաւի քրիստոնեայ Հայերուն:

Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարանն ալ գործի կը սկսի, մանա-
ւանդ 1869ին: Պատրիարք Խրիմեան Հայրիկ իր համբաւաւոր յիշա-
տակազրով Սուլթանին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ հայկական բա-
րենորոգումներու մասին, որ ձայն բարբառոյ յանապատի կը մնայ:

Ի վերջոյ, հայկական բարենորոգմանց հարցը Պերլինի եւրոպա-
կան վեհաժողովին օրակարգ կ'անցնի 61րդ յօդուածով, բայց հայ-
կական ներկայացուցիչներ՝ Խրիմեան Հայրիկ եւ Մինաս Զերազ,
ատկէ ալ յուսակտուր՝ Պոլիս կը վերադառնան:

Այդ միջոցին էր որ՝ Խրիմեան Հայրիկ կը յայտարարէ իր համարաւոր քարոզը, շեշտելով թէ «Հերիտայէն բաժին ստանալու համար երկաթէ շերեփ պէտք էր եւ ոչ թէ թուղթէ: Պալքանեան պատուիրակները իրենց կողքին ունէին իրենց քաջերը, որոնց սուրերէն արիւն կը կաթէր կարծես, յայնժամ ես ալ ի դուր փնտոցի Ձէյթունցի եւ Սասունցի քաջերս, որոնք բացակայ էին: Ասկէ վերջ յոյսերնիս պէտք է կապենք երկաթէ շերեփներու, պէնքի եւ ուժի »:

Իսկ Ներսէս Վարժապետեան Պատրիարք, կը յայտարարէ. «Ազատութեան դարձը, ոչ մէկ օրուայ մէջ եւ ոչ ալ մէկ մարդու ձեռքով կրնայ կատարուիլ. պատրաստութեան մեր սպառաշուն համար. նաեւ շղկանք հաս. դաստիարակներ, ուսուցիչներ պէտք է երթան Հայաստան, հայ ժողովուրդի ծոցը, պատրաստելու եւ պաշտպանելու համար զանոնք լաւագոյն յաղթանակներու համար»:

Վերոյիշեալ ուղղութեամբ՝ Պոլսոյ մէջ կը հիմնուի «Ուսումնասիրաց Միացեալ Ընկերութիւն»ը, գործիչ դասատուներ կ'ուղարկէ ներքին դաւանները, ինչպէս Մկրտիչ Փորթուզալեան, որ ուսումնարան կը հիմնէ Վանի մէջ, պատրաստելով երիտասարդներ: Գրիչներն ալ կը սկսին գործել:

Քանի մը տարի վերջ երբ Միացեալ Ընկերութիւնը նիւթական դժուարութեանց առաջ կը ստիպուի զոցել Վանայ վարժարանները, Փորթուզալեան չի յուսահատիր, կ'որոշէ ինքնազուլուի գործել, ապաինելով հայրենասէր անհատական ուժերու, ինչպէս Գրիգոր Արծրունիի, Խրիմեան Հայրիկի, Կամոարականի, Վանայ թէ դուրսէն ունեցած համակիրներու օժանդակութեան:

Փորթուզալեանի գործին զօրավիզ կը հանդիսանան Կարապետ Նաթանեան, ինչպէս նաեւ իր ընթացաւարտները, որոնցմէ շատերը կը արամադրուին շնչին վարձքով մը պաշտօնավարել եւ թեթեւցնել Մ. Փորթուզալեանի ջանքերը: Ասոնցմէ են՝ Մկրտիչ Թէրլէմէզեան, Գալուստ Արսլանեան (բժիշկ), Ղեւոնդ Խանճեան, Գարրիէլ Նաթանեան (իրաւարան), եւ այլն:

Մ. Փորթուզալեանի գործը թրջական ուշադրութեան առարկայ կ'ըլլայ՝ իր խմբագրած հետեւեալ նշանաւոր «Հրաւէր» երգով.

Տեսէ՛ք աղանի, նոյեան տապանի
Եկած ու կանգնած ի սար Տարսուի,
Աւետիս կուտայ Հայկեան սերունդին,
Թէ եկաւ գարուն թորգումայ գարմին:

Արքնցէ՛ք Հայեր, քաջաց գաւակներ,
Առէ՛ք միութեան գէնք ու գրահներ,
Շուտով կազմեցէ՛ք սիրոյ խմբակներ,
Առէ՛ք քաջութեան տէգ ու նիգակներ:

Հինգ հարիւրամեայ մի բուն քնացանք,
ԶԱՍՏՈՒԱԾ ու գեղքայր իսպառ մոռացանք,
Սիրոյ միութեան լաթեր մերկացանք,
Ատելութեան ձեռք խաղալիք դարձանք:

Մոռցանք հայրենիք, մոռցանք Հայաստան,
Կորուսինք մեր փառքն ու Արմէնիստան,
Մաս մը Ռուսաստան, մաս մը Պարսկաստան
Մնացինք քշուառ, անտէր, անպաշտպան:

Երկինք բարկացաւ, հայրենիք լացաւ,
Մեր ջուրն ու գինին մեզ արիւն դարձաւ.
Խաչեալն Յիսուս մեզի մոռացաւ,
Հայերուն բաժին մնաց սուգ ու ցաւ:

Այսչափ քնանալ մեզի հերիք է.
Թմբիլն ու պառկիլ խիստ մեծ չարիք է.
Սիրելն ու սիրուիլ արդէն բարիք է,
Զեռք տանք իրարու քանի ուշք չէ:

Եկէ՛ք միանանք, բանակ դպրոցներ,
Մեր մատաղ մանկանց համար վարժոցներ,
Վառենք, բոբրոքենք սիրոյ հնոցներ,
Մեր սառած սրտին ըլլան հալոցներ:

Շուքի պէս անցան այս հինգ մեծ դարեր
Լացին հայրենեաց դաշտեր ու սարեր,
Հերի՛ք ալ ձեզի, հերի՛ք է վատեր,
Հերի՛ք մեր բաժին արցունք ու աներ:

Այսպէսով՝ Սրբիմեան, Փորթուղալեան, Նաթանեան գործունէութիւնը Վանի մէջ հարուածուեցաւ, անոնց ներկայութիւնը վառագաւոր համարուելով հեռացուեցան Վանէն 1885ի զարնան, որով փակուեցաւ Վարազայ տպարանը, ինչպէս նաեւ Կեղրոնական վարժարանը՝ չորրորդ շրջանի աւարտման:

Այս բռնատիրութիւններն ու կամայականութիւնները ծառայեցին ո՛չ միայն հայ միտքը ազատութեան զաղափարով զարգացնելու եւ հասունցնելու, այլեւ՝ կազմակերպուած պայքարի սկզբնաւորութիւնը դնելու:

Մ. Փորթուղալեան, Մարտէյլ հաստատուելով 1885ին, հիմք դրաւ հայ յեղափոխական անդրանիկ թերթին՝ « Արմենիա »ի, հայ երիտասարդութիւնը տողորելով յեղափոխական կայծով, ծնունդ տուաւ Արմենական առաջին յեղափոխական կուսակցութեան:

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

○

Արմենական առաջին կուսակցութեան պաշտօնական սկզբնաւորութիւնը կը սկսի ազգային մեծ դործիչ Մկրտիչ Փորթուզալեանի Վանէն մեկնելէն եւ Մարտիլիա հաստատուելէն վերջ, ուր կը սկսի հրատարակել «Արմենիա» յեղափոխական թերթը:

Պաշտօնական կ'ըսենք, որովհետեւ ազգային յեղափոխական դաշտաբարը ծնունդ կ'առնէ 1878ի ուսուեթուրք պատերազմին հետեւանքով, Սան Սթէֆանոյի 16րդ եւ Պերլինի 61րդ յօդուածներու հիման վրայ, որոնցմով Հայկական Հարցը միջազգային սեղանի վրայ դրուեցաւ:

Հետագային՝ Անգլիա այդ ծրագրերները ջուրը ձգելու համար թուրքէն նուէր ստացաւ Կիպրոս կղզին: Այս ձախողանքով էր որ Խրիմեան Հայրիկ Պերլինէն ձեռնունայն վերադարձին «հերիսայի» հռչակաւոր քարոզը խօսեցաւ:

Ռուսեթուրք պատերազմին հետեւանքով՝ Խրիմեան Հայրիկի, Վարժապետեանի եւ Նարայէյի ներշնչումին տակ սկսաւ քաղաքական շարժում, հետեւաբար կարգ մը հայ յեղափոխական կուսակցութեանց ծնունդը:

Փորթուզալեանի Վանէն հեռանալէն վերջ, անոր շունչով տողորուած Մ. Աւետիսեան, Պետօ, Մարտիկ, Սեպուհ, եւ այլն կը սկսին լքուած դործը շարունակել, դատարարակելով թերուս երիտասարդութիւնը, հաստատելով կիրակնօրեայ վարժարաններ, ուր կը դասուանուէն հայերէնի, պատմութեան, թուարանութեան եւ գրալարժութեան ձրի դասեր. այսպէսով մանաւանդ Մ. Աւետիսեան՝ հմայք եւ համակրութիւն կը ստեղծէ իր շուրջը, բայց «Մանգումէի Էֆֆար» Պոլսոյ թերթին մէջ գրած իր մէկ յօդուածով, ժամանակ մը բանտարկուելէ վերջ, կը ստիպուի Վանէն հեռանալ, կիրակնօրեայ իր պարտականութիւնները յանձնելով իր ընկերներուն:

Այս առթիւ Բաֆֆիի եւ Մերենցի վէպերն ալ կ'ունենան իրենց խրատուսիչ ազդեցութիւնը հայ երիտասարդութեան վրայ, որոնք կը սկսին պատրաստուիլ զոհոգութեան եւ յեղափոխական պայքարի՝ ի սէր հայրենիքի, ընդդէմ թուրք բռնապետութեան, որով ծնունդ կը տրուի Արմենական յեղափոխական դործունէութեան 1885 Մայիս 26ին, երբ Փորթուզալեանի Կեղբոնական վարժարանի աշակերտներէն Յովհաննէս Այրիպատեան Մուշի եւ Տարսնի կողմերը ուսումնասիրութեան կ'ելլէ, վերադարձին՝ ընկերակցութեամբ Կ. Գուլազարգեանի եւ Կովկասահայ Վարդան Գոյօլեանի, Պաշտօնի ճամբուն վրայ ժամտարմաներու հետ կուսի բռնուելով կը սպաննուին:

Արեան այս մկրտութիւնը մեծ տպաւորութիւն կը դործէ հայ

երիտասարդութեան վրայ, որով գործնականապէս գործի կը ձեռնարկէ Արմենական կուսակցութիւնը:

Գաղտնապահութեան միտումով կը խմբադրուի ձեռագիր ծրագիր-կանոնագիր մը 7-8 սահմանափակ օրինակներով, որոնք պիտի մնային կեդրոնի կամ մասնաճիւղերու մօտ, ի հարկին կարգացուելու համար ուր որ անկ է:

Արմենականներու կեդրոնը կ'ըլլայ Վասպուրական, կարենօր մասնաճիւղ մըն ալ ունենալով Սալմաստ: Հետագային կը սկսի տարածուիլ Մուշ, Պիթլիս, Տրապիզոն, Պուլիս:

ՎԱՆԱՅ ՄԵԾ ԴԷՊԲԸ 1896ԻՆ

Հայ տարրն ու անոր վերագարթնումը չքացնելու դազափարով, թուրք իշխանութիւնը ոչ միայն խրախուսեց եւ հրահրեց թաւանն ու

Մ. ԱԻՆՏԻՍԵԱՆ

կողոպուտը, այլեւ սկսաւ արինալի գործերու, քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ, միանգամ ընդմիշտ ազատուելու համար եւրոպական միջամտութիւններէն:

Արմենական ղեկավարները կը զգային որ արեան տուրք վճարելու կարգը Վանի դռները պիտի հասնէր. ուստի Աւետիս, Պետօ, Մարտիկ կանխապէս պատրաստեցին դիմադրութեան նախագիծը:

Ապրիլ 4ին ահազանգը կը սկսի: Հինգ հարիւր հայ ռազմիկներ կը տեղաւորուին թրքարնակ թաղերու սահմանակից գիւղերը: Կրօնիւր կը շարունակուի եօթը

օր, դուրսէն բերուած խուժանը կողոպտելու եւ սպաննելու մոլեռանշութեամբ առաջ կը նետուի Սաստէտտին փաշայի նախաձեռնութեամբ, որ կը հանդիպի քաղաքի ինքնապաշտպանութեան ժայռին, որով կը վիժի ձեռնարկուած ընդհանուր կոտորածի ծրագիրը:

Երեք օր անընդհատ կը շարունակուին թուրքերուն յարձակումները հայկական 33 գիւղերու վրայ, առանց սակայն կարենալ ընկճելու անոնց դիմադրութիւնը:

Սատէտտին փաշա եւ անդլիական հիւպատոս Ուիլերմ (Թնդա-նօթաձիգ հարիւրապետ) տեսնելով Հայերու զիմադրութիւնը եւ կասկածելով որ վտանգաւոր կացութիւն կրնայ ստեղծուիլ ոռուտկան զօրքի միջամտութեամբ, հիւպատոսական հրահանգով կ'առաջարկեն հայ ռազմիկներուն, որ զինաթափ ըլլան, իրենց խի պաշտպանութեան տակ հեռանան թրքական սահմաններէն: Ասոր փոխարէն Սատէտտին կը խոստանար ներում բերել տալ Պոլսէն եւ խաղաղութիւն հաստատել:

Բայց մեր ղեկավարները՝ Աւետիսեան, Պետո եւ Մարտիկ, խմբապետական խորհրդակցութենէ մը վերջ կը մերժեն հիւպատոսական առաջարկը, որով թուրք ու քիւրտ խուժանը կրկին առաջ կը նետուին, որոնց հարուածին տակ կ'իյնան բաղմաթիւ Հայեր, ոմանք կը ստիպուին ապաստանիլ Տօմինիկեան կրօնաւորներու մօտ, ուրիշներ ոռուտկան կամ Փրանսական հիւպատոսարաններու դրօշակներուն տակ, հարիւր ընտանիք կ'ապաստանին Հայերու բարեկամ ճանչցուած թիմուրզատէ Ղալըպի պաշտպանութեան տակ, բայց վերջինս չզիմանալով խուժանի սպառնալիքներուն, ակնատեսը կ'ըլլայ 170 հայ սղամարդոց խողխողման, իրենց սիրելիներու աչքին առջեւ: Սոյն վայրագութիւններու առթիւ, «Կլոր Դար» կոչուած թաղէն, Արշակ Զեթեան սաստիկ կրակ կը բանայ թուրք խուժանին վրայ, որուն զիմադրութիւնը կը տեւէ մինչեւ իրիկուն: Յաջորդ օրը կ'անցնի Արարուց թաղը, որ ամենակատաղի կռիւի մը թատերաբեմը դարձեր էր: Արշակ հոն ալ իր անձնական քաջութեամբ Հայերը կը քաջալերէ, եւ իր զու ձայնով թուրքերուն մէջ շփոթութիւն կը ձգէ՝ զիակներ փռելով:

Արշակ իր Արմենական ընկերներուն հետ, զէնքի փոխադրութեան մասնակցած էր Սալմաստի ճանապարհով, հետեւաբար զանազան առիթներով Քիւրտերու հետ ընդհարումներ ունենալով «իկիտ»ութեան ապացոյցներ տուած էր. որով թուրքերէն անգամ զնահատուած էր իր «իկիտ»ութիւնը:

Անդլիական հիւպատոսը տեսնելով Հայերու անզիջողականութիւնը, խորամանկութեան կը զիմէ: Իբրեւ Հայոց բարեկամ, այցելութիւն տալով «Շան թաղ» եւ «Շանոյի Տար» կոչուած հայկական թաղերը, կ'ուսումնասիրէ հայ ռազմիկներու զիրքերը եւ կը հեռանայ. անցնելով թուրքերու մօտ, կը ծպտուի դուրսը զնելով թրքական կարմիր Ֆէս մը եւ կ'անցնի թրքական թնդանօթին դուրսը, «Աւե Քոս» կոչուած բարձունքին վրայ, եւ ճիշդ նշանառութեամբ, կը յաջողի քանդել հայկական թաղերու զիրքերը:

Հայ քաջամարտիկները տեսնելով որ միայն քանի մը օրուան փամփուշտ մնացած է, այս ձախողանքին առջեւ, կը համաձայնին հայ զինուած ուժերը իրենց զէնքերով անցնել արտասահման, պայմանաւ որ խաղաղութիւնը վերահաստատուի քաղաքին մէջ:

Աւետիսեան երբ հաւանութիւն կը ստանայ թուրք ղեկավարէն եւ եւրոպական ներկայացուցիչներէն, կուգայ յայտնելու իր ընկերներուն, որոնք վարանոտ մթնոլորտի մը մէջ դուրս կուգան քաղաքէն եւ կ'անցնին վարազայ լեռ: Անոնց կը միանան քանի մը հարիւր անգէն բրիտասարդներ, որոնք խոյս տուած էին Սաստէտտինի խուզարկումներէն եւ պատժարկումներէն:

Մեր խմբապետները ի դուր կը փորձեն անգէն բրիտասարդութիւնը ետ վերադարձնել, մտածելով որ՝ անոնք իրենց բռնելիք ճամբուն վրայ բեռ կը հանդիսանան: Ի վերջոյ Աւետիսեան կը հարկադրուի 400 է աւելի անգէններու ծանրութիւնը ինքը կրել:

Պետո եւ Մարտիկ կը սպասեն որ Աւետիսեան ճամբայ ելլէ իր խումբովը, անկից վերջ իրենք ալ իրենց խումբով, մօտ 80 հոգի կարողացան տարբեր դժով ճամբայ իյնալ:

ՊԵՏՕ

Աւետիսեանի խումբը թուրքին թակարդը կ'իյնայ Բարդոզիմէոս լեռնաշղթայի բարձունքներուն վրայ, որուն կարաւանէն հազիւ 30 հոգի կ'ազատին եւ կ'անցնին Սալմաստ: Իսկ Մարտիկի եւ Պետոյի խումբը Պաղի տաղի Գարահիսար լեռան վրայ պաշարուելով, ոչ մէկ մարդ չ'ազատուիր:

Այս առթիւ հայ ժողովուրդը Պետոյի յիշատակին կը յօրինէ հետեւեալ ողբերգը.

Գարահիսար լեռան կրծքին՝
Նա էլ ինկաւ վիրաւար.
Կուրծքը պատռած, սիրտը խոցուած,
Չար քշմամու գնդակով:

Ժայռոտ լեռանց լեռկ կատարից
Վար սլացիր սեւ արծիւ,
Թեւերդ բաց, լայն բեւերդ,
Ու ջիւանուն հով արա:

Խոցուած սրտից մուգ արիւնը
Կաթիլ-կաթիլ կը ծորայ,
Ա՛խ, ջիւանու կեանքն է հոսում
Ցաւոտ կրծքի լայն վերքից...

Ժայռոտ լեռանց լեռկ կատարից
Վար սլացիր սեւ արծիւ,
Թեւերդ բաց, լայն բեւերդ
Ու ջիւանուն հով արա...:

Այս առթիւ յօրինուեցաւ նաեւ Ողբ Վասպուրահանին.—

Ա՛յս, վասպուրական, տխուր Հայաստան,
Անթիւ հերոսներ քեզմով երդուեցան,
Ահեղ կռուի մէջ այնքան դիմացան,
Ի սէր ազգութեան նահատակուեցան:

Ալ բաւ է Հայեր, միշտ այսպէս գերի,
Թողնել հայրենիք, դիմել օտարի,
Օտարն սիրում է մեզ իբրեւ հիւրի,
Մեր հացն ու ջուրը դարձնում է աղի:

Ա՛յս, բաւ է Հայեր, այս անմիութիւն,
Պատիւ չի բերեր մեր հայ ազգութեան.
Պէտք է շուտ գտնել միութեան դարման,
Որով ազատենք մեր Մայր Հայաստան:

Վան փոքրիկ քաղաք իւր գաւառներով,
Լեցուեցաւ դիակ հարիւր, հազարով.
Ներկուեցան դաշուեր Հայու արիւնով,
Չայն տուին ամպեր, երկինք աստղերով:

Տեսէք բուրբ ազգը ինչքան անամօք,
Քաշեց մեր վրայ զէնք ու բնդանօք,
Բայց երբ շողշողաց հայկազեան սուրբեր,
Խաւարը պատեց քշմամեաց սրտեր:

Իմ վերջին համբոյրս կուտամ ձեզ, Հայեր,
Զըլլայ թէ մոռնաք դուք իմ պատուէրներ,
Եւ Հայաստանի անմեղ մանուկներ
Շուտով լուծեցէք Հայու վրէժներ:

Վանեցի որբը երգեց Հեռուեալը.—

Արեւ, արեւ, դո՛ւրս ելիր,
Աչքդ, ունիք ինձ ցոյց տուր.
Ցրտից ջանս դողում է,
Զըպլախի որբին տախտուր:

Հօր ու մօրըս ըսպանաւ
Նամարտ դուշմանն, ո՞ւր երթամ:
Փարա չունիմ, փէտ առնեմ՝
Օնախ վառեմ տախտամ:

Արեւ, արեւ, քէ՛զ արա,
Բուք ու բորանը զալիս ա,
Էս օր ցրտիցը որ մեռնիմ՝
Էլ արեւըդ ինչի՞ս ա...:

1896ի Վանի սոյն մեծ դէպքին առթիւ Հայերը եօթը օրեայ դո-
յամարտով շատ աւելի քիչ զոհ տուին, քան եւրոպական կեղծ ապա-
հովուեթեամբ, Բարթողիմէոսի լեռնաշղթայի եւ Գարահիսար լեռան
վրայ պաշարումի ենթարկուած Հայ քաջերը: Սպանդը արժեց աւելի

քան 800 հոգի, որ Արմենական կաղմակերպութեան մտաւորական եւ
ոաղմիկ ընտրեալ մասը կը կազմէր:

Այս առթիւ կողոպտուեցան եւ այրուեցան նաեւ բոլոր հայկական
վանքերը, բացի Աղթամարէն, որ յարդուած ըլլալով Քիւրտերէն, եւ
յաճախ ալ անոնց ուխտագնացութեան առարկայ դարձած ըլլալով,
խնայուած էր բացառաբար, բայց աւա՛ղ, հետագային թալանի զոհ
զնաց հայանուն յեղափոխական Իշխանէն, կաթողիկոսական փոխա-
նորդի խողխողումէն վերջ:

Վանայ շրջաններէն՝ 1896ի գէպքին առթիւ Հայերը ունեցան
10․000 զոհեր եւ անհաշիւ նիւթական կորուստներ: Անվնաս մնաց
Շատախը իր պաշտպանողական ձեռներէցութեամբ, ուր միասնաբար
զործեցին Դաշնակցութեան հետ, կոյկասէն եկած ոաղմիկներ Վար-
դանի օժանդակութեամբ:

Անվնաս մնացած է նոյնպէս Մոկսի գաւառը, շնորհիւ այդ շրջանի
նշանաւոր քիւրտ Մուհթուլլա պէկի, որ լուսամիտ եւ զարգացած
անձ էրն էր:

Բերկրի գաւառն ալ պաշտպանուեցաւ այդ շրջանի աւատապետ
Կօպ Մահմէտի հովանաւորութեամբ:

ՍԵՊՈՒՆ (Երուսնդ Քէօսէեան)

Արմենականներու վերջին դիտաւոր դործելը կ'ըլլայ Արարկիբցի Սեպուհը (Երուանդ Քէօսէեան), որուն հայրը 1895ի ջարդերուն զոհուած ըլլալով, իբրեւ որր կ'ուղարկուի Էջմիածնայ ձեմարանը, ուր դաշնակցականները կ'առաջարկեն իրեն՝ դործել իրենց անուամբ, իսկ Սեպուհ կը նախընտրէ Արմենականութիւնը, իբր հարազատ զգացումներու թարգմանը հայ ժողովուրդին, անոր իրական պայմաններէն ծնունդ առած կուսակցութիւն մը, քան թէ դուրսէն մուտք դործած անծանօթ դործիչներու կուսակցութիւն մը:

Սեպուհի վան մեկնելէն յետոյ, Կովկասէն եկած դաշնակցական ղեկավարները՝ Արամ, Փափազեան եւ Իշխան աւելի սրեցին իրենց պայքարը Արմենականներուն դէմ: Սեպուհ ի զուր աշխատեցաւ համերաշխութեան եղբ մը դտնել յանուն հանրային բարօրութեան. ի վերջոյ իր շարքայիներուն թելադրեց հեռու մնալ բախումներէ, ինչ որ աւելի շփացուց դաշնակ ղեկավարութիւնը, որոնք իրենցմէ դուրս դործողները չքացնելու մարմաջով սկսան բռնութեանց դիմել, որոնց զոհ դնաց Սիմոն Թուրչեան:

Սոյն վայրագութեան վրայ Արմենականները Սեպուհին դիմեցին, որ սովորական հանդարտութեամբ ջանաց մեղմացնել իւրայիններուն վրէժխնդիր յուզումները, յայտարարելով որ — Մեր փոխ-վրէժը սպանդանոցի կը վերածէ հայկական կեանքը. դրսեցի դաշնակ ղեկավարները դուցէ չեն ցաւիր այդ մասին, բայց տուժողը մեր սիրելի ժողովուրդը պիտի ըլլայ:

Կամայ ահամայ հող դտան Սեպուհի խաղաղասիրական յորդորները, բայց 10-12 ընկերներ ինքզինքնին մեկուսացած պահեցին Սեպուհէն, փոխ-վրէժի առջեւ առած ըլլալուն համար:

Հակառակ այս խաղաղասիրական մթնոլորտին, դաշնակցականները աւելի շփացած կը դտային.

— Ուր որ մենք ենք, եւ ով որ մեզմէ դուրս կը դործէ, պէտք է չքանայ:

1908ի Դաւոյի դաւաճանութեամբ ամբողջ վասպուրականը սուղի մատնուեցաւ:

Դաշնակցականները իրենց ունեցած զէնքերը Ս. Փաշաւէտեանի եւ Յ. Պօղոսեանի արամադրութեան յանձնեցին, զանոնք պահելու եւ իրենք ալ հեռանալու որոշում տալով: Այս առթիւ Արմենականներու ալ լուր կը դրկեն, իրենց զէնքերն ալ վերոյիշեալներու ապահովութեան յանձնելու համար, բայց Արմենականները անվստահելի դտնելով կը մերժեն:

Երբ հազարապետ Իդիէթ 20 ձիաւորներով խուզարկութեան կը սկսի, ի մէջ այլոց կը ձերբակալուի դաշնակ պատասխանատու եւ «հաւատարիմ» Յ. Պօղոսեանը, որ սպառնալիքի տակ կը խոստանայ յանձնել իր արամադրութեան տակ դտնուած երեք զէնքերը: Զինուորներու հսկողութեամբ կը դիմեն դէպի քարայրը՝ պահուած զէն-

քերը առնելու համար, ուր պահուած կը գտնեն նաեւ միւս ընկերը՝ Ս. Փաշաւէտեան. կը ձերբակալեն զայն եւ հաղարապետին կը տանին, եւ ծեծի տակ կը յանձնէ իրեն վստահուած բոլոր զէնքերը, մատնա-նիշ ընելով նաեւ Արմենականները:

Արմենականներէն Աբրահամ ալ՝ ծանր տանջանքներու կ'ենթարկուի, սանդուխներէն վար կը դլտորուի, որուն հետեւանքով մէկ ստքն ալ կը կոտորուի, բայց մատնութիւն չ'ըներ որը հետադային, 1915ի Ապրիլեան դոյսմարտին, Աւանց նաւահանգիստէն Վան փոխադրուեցաւ 36 ընկերներով՝ իր օժանդակութիւնը բերելու համար Վանի դոյսմարտին:

Պուզարկու ոստիկանները կռահելով Սեպուհի ապաստան դտած տունը, զայն պաշարման կ'ենթարկեն: Սեպուհ կը հարկադրուի զէն ի ձեռին դուրս գալ կռուի, բայց աւա՛ղ, ան ալ կ'իյնայ եւ կը նահատակուի:

Ի վերջոյ 1907ին, կուսակցութեան զինապահեստի մատնիչ Դաւոն տեօրի կ'ենթարկուի դաշնակցական Վանեցի երիտասարդ Տաճատէն, որ կը փախչի Ամերիկա եւ կ'ազատուի:

Այսքան զոհ եւ դժբախտութիւն այնքան ցաւալի չեն թերեւս, որքան այդ ողբերգութեան տուն տուող պատճառը:

Դաւոն հաւատարիմ դաշնակցական մըն էր որուն վստահուած էր կուսակցութեան զինապահեստը, որ ունէր նշանած մը: Արամ իբրեւ կուսակցապետ, մօտէն ծանօթ էր Դաւոյի պարագաներուն, եւ միաժամանակ՝ մտերիմ անոնց, որը զուրկ էր հայ նախկին Փետայիի բարոյականէն, որուն մասին Քրտուհին իսկ վստահութիւն ունէր եւ կ'երգէր. —

Մի վախեմար, հանգիստ կեցիր պանի ջան,
Կանանց երբեք ձեռք տալու չէ:
Վրէժիսնդ իր քաջ փետան:

Հակառակ այս ճշմարտութեան, ոչ թէ Քրտուհին, այլ Դաւոյի նշանածը զոհ կ'երթայ Արամի անվստահութեան: Դաւոն իր վրէժը կը լուծէ դաւաճանութեամբ, եւ ինքն ալ զոհ կ'երթայ Տաճատի փոխ-վրէժին:

Հարիւրաւոր Վանեցի զինուորներուն բերնին ծամոցը դարձած էր վերոյիշեալ ճշմարտութիւնը, բայց թուղթի վրայ արձանագրու-թիւնը անծանօթ մնացած է: Կը ներուի ինձ՝ զայն թուղթի վրայ արձանագրելուս, որովհետեւ պատմութեան համար՝ ճշմարտութիւնը ամէն բանէ վեր է:

ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

0

Ինչպէս յիշեցինք Արմենականութեան սկզբնաւորութեան՝ «Ուսումնասիրաց Միացեալ Ընկերութեան» առաքեալ Մ. Փորթուզալեանի Վանի մէջ ունեցած չորս տարուան գործունէութենէն վերջ, թուրք կառավարութեան ճնշումին տակ կը հեռացուի թուրքիայէն եւ կը հաստատուի Մարսէլլ, ուր կը ձեռնարկէ «Արմենիա» հայրենասիրական թերթի հրատարակութեան, նպատակ ունենալով իր շուրջը հաւաքելու հայկական դատով տոչորուող հայ հայրենասէրներու փաղանդը:

Որով՝ «Արմենիա» թերթի հրատարակութիւնը երկնային պարզեւ մը կը դառնայ հայ հայրենասէր երիտասարդներու, Հայկական Դատի հետապնդման եւ մտքերու փոխանակութեան համար: Ամէն կողմէ յօղուածներ կը սկսին տեղալ. ինչպէս Պուլիարիայէն, Ռումանիայէն, Եգիպտոսէն, Յունաստանէն, նոյնպէս Ամերիկայէն, Ֆրանսայէն, մանաւանդ Մոնրելիէն, Փարիզէն եւ Ժընէվէն:

Մոնրելիէն եւ Փարիզէն առաջարկ կը ներկայանայ Փորթուզալեանին՝ հիմը դնելու համար յեղափոխական կազմակերպութեան մը, որուն անդամները պարտական ըլլան թրքահայաստան երթալու, անձամբ աշխատելու համար կազմակերպութեան նպատակին: Ինչ որ ձգձգումի կ'ենթարկուի Մ. Փորթուզալեանի կողմանէ, նկատի ունենալով առաջարկ ներկայացնող երիտասարդներու անփորձութիւնը եւ տաճկահայ իրականութեան անհազորդութիւնը, որոնք Հայկական Դատէ աւելի եւրոպական միջազգային շարժումներով էին տոչորուած:

Երկրորդ անգամ ըլլալով՝ «Արմենիա»ի աշխատակից Լեոննցը (Աւետիս Նազարպէկեան) որ իր նշանածին հետ Զուիցերիա կը դառնուէր, դարձեալ նոր առաջարկ մը կը ներկայացնէ Մ. Փորթուզալեանի.—

«Նկատի ունենալով որ՝ կազմակերպական աշխատանքը ձգձգումի կ'ենթարկուի, գոնէ թոյլ տրուի այդ ուղղութեամբ դրամական օժանդակութիւններու ձեռնարկել, ժամանակաւոր դանձապահի պաշտօնը վստահելով Մ. Փորթուզալեանի »:

Սոյն առաջարկէն ալ հրաժարեցաւ Փորթուզալեան, յայտնելով թէ՛ նոր յեղափոխական կազմակերպութեան մը կարիքը չի զգար, քանի որ ինքը արդէն մի այլ ընկերութիւն (Արմենականութիւն) հիմնելու վրայ է, որու ծրագիրն ու կանոնադիրը մօտ օրէն լոյս պիտի տեսնէ:

Այսպէսով՝ Կովկասեան ուսանողները կը հարկադրուին իրենց

գլխուն ճարը մտածել, հիմնելու համար իրենց հասկցած եւ ցանկացած յեղափոխական միութիւնը: Ինը հոգի համախմբուելով ժընէվ, կ'որոշեն մշակել իրենց ծրագիրն ու կանոնադիրը:

Նախնական մտքերու փոխանակութենէ եւ տաք վիճարանութիւններէ վերջ, որ կը տեսէ երեք ամիս, երկու խմբակցութիւններու կը բաժնուին — երեք եւ վեց — վեցերը համաձայնութեան դալով եւ «Կովկասեան երեկոյթ» մը սարքելով, կը յաջողին կոկիկ դումար մը ապահովել, Վենետիկէն զիր ապսպրել եւ խմբագրել «Հնչակ» թերթը, կուսակցութեան անունն ալ մկրտելով «Հնչակեան Կուսակցութիւն»:

Այսպէսով՝ 1887ին հիմը կը դրուի Հնչակեան Կուսակցութեան,

հիմնադիրներ ունենալով՝ Աւետիս Նազարպէկեան, Մարօ, Խանազատ, Կաֆեան, Շմաւոն, Յակոբ Մեղաւորեան եւ Գ. Գարահեան, որոնց զործունէութիւնը կարճ ժամանակուան մէջ մուտք կը դործէ Տաճկահայաստան, առիթ տալով նորագոյն փոթորիկներու, եւ արիւնհեղութեանց, ինչպէս Կարնոյ Սանասարեան Վարժարանի դէպքը:

1890ին՝ մեծ ահազանդ հնչեցուց Պոլսոյ Գում-դարուի ցոյցը, իբր բողոք՝ հարստահարութեանց եւ արիւնհեղութեանց, պահանջելով Պերլինի դաշնագրի իրագործումը, որոնք դարձեալ հազարաւոր կեանքերու կորստեան պատճառ դարձան, եւ պատասխանատուներն ալ՝ նոյնիսկ հայ դատի պաշտպան, եւրոպական հինգ հիւպատոսներու թելադրութեամբ եւ հսկողութեամբ հեռացուցան դէպի օտար աշխարհ, առանց դրական արդիւնքի:

Ապա տեղի ունեցաւ 1895ի Չէյթունի ապստամբութիւնը, դարձեալ սեւեռակէտ ունենալով «քրիստոնեայ» Եւրոպայի բարեացակամ օժանդակութիւնը, եւրոպական այն շահամուլ դիւանադէտներուն, որոնց քրիստոնեայ կամ միւսլիման ըլլալու աստիճանաչափը իրենց

չահէն կախում ունէր: Որովհետեւ՝ յաճախ տեսնուած է որ, օրինակի համար Չըրչիլ մը, Լորէնս մը, կրօնքի տարբերութիւն չզննելով, հարկ եղած ատենը, գլուխնին Ֆէս մը կամ արարական էկիլ մը անցնելով մղկիթ մաւած եւ միւլիմաններու կողքին ջերմեանդօրէն աղօթած են, հաւատարիմ երեւալու համար անոնց:

Հակառակ այս ճամարտութեան, Չէյթունցին իր յոյսը կապելով քրիստոնեայ Եւրոպացիին, եւ առանց լրջօրէն չափելու, ձեւելու եւ յոյսերնին իրենց իսկ վրայ դնելով պատրաստուիլ ու ըստ այնմ շարժելու, խուժանաւարօրէն ոտքի ելաւ հարիւրեակ մը գիւղերու պոռթկումով: Սուսերը հաւաքուեցան, դրօշակ պարզեցին եւ սկսան նախաշարժակ դառնալ թուրք զօրամասերու վրայ՝ յանկարծակիի բերելով զանոնք՝ քանի մը յաջողութիւններ արձանագրել:

Այս յաջողութիւններէն դատեպնդուելով, իրենց ուժերը հաւաքեցին եւ քալեցին Չէյթունի վրայ, զայն գրաւելու ու հոն իրենց անախտութեան դրօշակը պարզելու համար, որուն մէջ մեծ դեր ունեցան նախկին հայ հանրաժանօթ իշխաններ, գիւղապետներ, նոյնիսկ քահանաներ և վարդապետներ, ինչպէս՝ իշխան Եէնիտիւնեաեան, հանրաժանօթ Պապիկ փաշայի եղբայրը, Բարթողիմէոս վարդապետ, հնչակեան ղեկավար Աղասի, եւ այլն, որոնց համախորհուրդ գրոհով գրաւուեցաւ Չէյթունը: Կարճ ժամանակուայ մէջ անձնատուր ըրին քաղաքին

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

կեդրոնը գտնուող կառավարչատունը, իր գայմագամով եւ ոստիկանական յիսնապետով, որոնք հիւր արուեցան հայ մեծամեծներու տուները՝ մասնաւոր յարգանքներով, յայտարարելով թէ՛

« Մենք ոչինչ ունինք թուրք պաշտօնեայի եւ ժողովուրդի դէմ, մեր պոյքոթը սուլթանական իշխանութեան դէմ է, հետեւաբար բարեխօսեցէք բերդը գտնուող ձեր զինուորներուն, որպէսզի անոնք ալ յանձնուին, որ նոյնպէս սիրով պիտի հիւրասիրուին մեր կողմէն:

Հակառակ պարագային՝ կը վառենք թէ՛ զօրանոցը եւ թէ՛ զինուորը» :

Գայմազամի Հաւաստիացումներուն վրայ, անոնք ալ խոստացան յանձնուիլ : Կէսօրուան մօտ դուրս եկան զօրանոցէն, զինաթափ եղան Հայ ղեկավարներէն, Բարթողիմէոս վարդապետի սուրին տակէն անցան եւ մեծագոյն մասը անոր կուրծքէն կախուած խաչը Համբուրեց, ի դարմացումն մանաւանդ՝ զինուորական ընտանիքներուն, որոնք անէծքներ կ'ուղղէին իրենց կառավարութեան, Սասնոյ մէջ գործադրուած վայրագութեանց, ուր զոհ կ'երթային Հայ ընտանիքի ու կոյսի պատիւը եւ արիւնը թուրք վայրագութեանց՝ փոխան Ձէյթունի Հայերուն բարեացակամութեան եւ ասպետական ոգիին :

Բայց ի զուր :

Եւրոպական «Իրկիչ» ներկայացուցիչները եկան անուշի կապելու Համար՝ Ձէյթունի ապստամբութիւնը, Հայերու կողմէ Սուլթանին հրամայուած դառն բաժակը, բարենորոգչական խոստումներով Համոզեցին Հայերը որպէսզի Հանդիստ տեղերնին նստին, բայց միայն ապստամբութեան ղեկավարները — մօտ 30 հոգի հեռանան երկրէն, իրենց բնակավայրէն՝ դէպի օտար աշխարհ :

ԱՂԱՍԻ

Այս առաջարկը ընդունուեցաւ Հայերու կողմէ, եւ 30 դլխաւոր ղեկավարները՝ եւրոպական հսկողութեամբ, առաջնորդուեցան արտասահման : Աղասին անցաւ Փարիզ եւ վերջնականապէս հատատուեցաւ հոն, ընդմիշտ հրաժարելով նման յեղափոխական գործունէութենէ, Համոզուած ըլլալով որ՝ ի զուր է քրիստոնեայ Եւրոպայի վրայ յոյս դնելով, Հայու արիւնահեղութեան պատճառ դառնալ : Իսկ Բարթողիմէոս վարդապետն ալ աքսորուեցաւ Երուսաղէմ :

Այդ ատենուան իտալական ներկայացուցիչը արտայայտած էր իր առողջ միտքը՝ յայտարարելով .

« Հայերը հապճեպ գործի մը ձեռնարկելով եւ Եւրոպացիներու վրայ յոյս դնելով, լաւագոյն բախտախաղ մը կորսնցուցին իրենց ահասութեան երեսէն, Հակառակ անոր որ բախտը եւ յաջողութիւնը ժպտելու վրայ էր իրենց : Փորձառու զինուորականի մը պակասը ամէն ինչ ջուրը ձգեց : Եթէ Հայերը այդ չունէին, պէտք էր դուրսէն, եւրոպական շրջանակի փորձառու զինուորականներէն վարձէին կարիպալտի մը, քաջարի Ձէյթունցիին ազատագրական պայքարը կատարեալ յաջողութեան հասցնելու համար : Սուլթանը կը զողզուար անոնցմէ եւ պատրաստ էր զիջելու » :

Աւելի աննպատակ եւ ցաւալի դարձաւ Մեծն Մուրատի Սասնոյ ապստամբութիւնը, որ բազմաթիւ Հայ զիւղերու հող ու մօխիբ

դառնալուն եւ հազարաւոր հայ կեանքերու կորստեան պատճառ դառնալէ վերջ, ինքն ալ ձերբակալուեցաւ եւ բանտարկուեցաւ, ձայն բարբառոյ յանապատի մնալով քրիստոնեայ Եւրոպացիի կեղծ խոստումներն ու միջամտութիւնները:

Նպատակին՝ համառօտ ծանօթութիւն մը տալ ըլլալուն, կարճ կը կազենք Հնչակ կուսակցութեան գործունէութիւնը, որուն անդամները, ներքին հասկացողութեամբ խի, յաճախ դէմ էին իրարու, մանաւանդ զրոսեցի ճանչցուած ղեկավար մասը: Ան եւրոպական հասկացողութեամբ ուղղութիւն կը թելադրէր տաճկահայ յեղափոխականին որ խորթ էր եւ անհամապատասխան տաճկահայ դատին, պահանջին ու պայմաններուն:

Այս առթիւ չմոռնանք յիշելու գործօն ղեր, հայրենասիրական գոհողութիւն եւ անձնուիրութիւն ունեցող կարգ մը հնչակեան ղեկավարներու անունները, որոնք հայ ժողովուրդի սրտին մէջ արձանագրուած են եւ որոնց յիշատակին երգեր են յօրինուած:

Մեծն Մուրատ, որ աչքառու եւ անմոռանալի զոհողութիւն մը ունեցած է Սասնոյ յեղափոխութեան ատեն, որուն ղեկավարն էր: Անոր պատմութիւնը ծանօթ է Հայերուս, որ ի վերջոյ ձախողութեամբ վերջացաւ, որովհետեւ այն յոյսը որ դրուած էր քրիստոնեայ Եւրոպայի խոստումներուն վրայ, խարդախ դուրս եկած էր: Փաստերը ցոյց տուին թէ անոնք միմիայն իրենց ղիւանաղխական խաղերուն կամ

պետութեան շահերուն համար Հայերը գործի լծած եւ անոնց արիւնը հոսեցուցած են:

Մեծն Մուրատ, վերոյիշեալ ձախողանքով բռնուեցաւ թուրք կառավարութեան կողմէ 1894ին եւ դատապարտուեցաւ ցմահ բերդարդելութեան՝ ի Տրիպոլիս:

1908ի թուրք Սահմանադրութեան օրերուն ընդհ. ներում շնորհուելով քաղաքական յանցաւորներուն, Մուրատ 45 տարեկան հասակին ազատուեցաւ բանտէն եւ երեսփոխան ընտրուեցաւ: Հակառակ բոլոր «բարեչրջութեանց» Մուրատ, ցաւօք սրտի, ակօնատես եղաւ

Կիլիկիոյ ջարդին՝ նոյն տարիներուն, ինչպէս նաեւ 1915ի Ապրիլեան հայկական մեծ եղեռնին, որուն զոհ զնաց նաեւ ինքը՝ աքսորուելով Կեսարիա եւ հոն կախաղան բարձրանալով, երբ արդէն հալած եւ մաշած կմախք մըն էր մնացած:

Գալուստ Արիսանեան կամ Մնձուրի առիւծը.— Մնձուրի առիւծ կը կոչուի, որովհետեւ իր յեղափոխական դործունէութիւնը անցուցած է Երզնկայի Մնձուրի լեռան լանջերուն վրայ, որպէս անառիկ զէրք, սարսափ տարածելով չրջակայ թուրք եւ քիւրտ կողոպտիչ ու ջարդարար վոհմակներու վրայ, դառնալով պահապան հրեշտակը այդ չրջանի Հայերուն՝ իր զէնքով ու քաջութեամբ, որուն մասին առանձին պատմութիւն մը գրուած է Սմբատ Բիւրատի կողմէ՝

քանի մը հարիւր էջնոց, լոյս տեսած 1908ի թուրք Սահմանադրութենէն առաջ:

ԵՐԳ ԱՐԽԱՆԵԱՆԻ

Միութեան բերութիւնը,
Հանեցին մեզ լեռները,
Վատ թուրքին դէմ կռուելու,
Հայրենիքը փրկելու:

Առաւօտ արշալոյսին,
Չորս կողմերնիս պատեցին,
Ամբողջ չորս օր չորս գիշեր,
Չորս հարիւր թշնամիներ:

Թիւով հինգ ընկեր էինք,
Քարայրներու մէջ էինք.
Երբեք չէինք յանձնուեր,
Աւա՛ղ, անօթի էինք:

Մարտիկիս տուր մայրիկ,
Սուրս տուր, եղբայրիկս,
Թէ որ ազգիս չգոհուիմ,
Հապա ինչո՞ւ ծնած եմ:

Խորէ՛ն սուրդ քաշեցիր,
Վրէ՛ժ առնուլ փորձեցիր,
Երբոր գնդակի եկիր,
Հայաստանը յիշեցիր:

Հայրենիքս է Արմուտան,
Մահանունս է Արխանեան
Խմբապետ եմ հայ խումբի
Դարձեալ խումբեր պիտ' կազմեմ :

Ուրիշ ժը.—

ԵՐԳ ԱՐԽԱՆԵԱՆԻ

Ես եմ ազատ հայ պատանի,
Աշխարհս եմ այս լեռները.
Միակ սուրս է ինձ սիրելի,
Եւ ընկերքս Պերտանը :

Զարդերս եմ իմ այս գէնքեր,
Փամփուշտներքս եմ ոսկի
Անկողինս կանաչ մարգեր՝
Փափուկ, մաքուր, քանկագին :

Ապաստան՝ ժայռ քարերը,
Բնակարանս՝ անտառները,
Եւ հայելիս՝ ջինջ վտակ,
Եւ լապտերս՝ վառ լուսնեակ :

Ես պարծեմալ կարող չեմ
Որեւիցէ ուսումով,
Միայն գողտրիկ երգել գիտեմ,
Եւ գէնք շարժել սուրբ սիրով :

Խմբապետ եմ մէկ հայ խումբի,
Զարդարուած Լազի զգեստով.
Կուում եմ ես յանուն ազգի,
Քաջարի ընկերներով :

*Մնձուրի առիւծը ձերբակալուելով՝ երկար տարիներ բանտարկու-
թեան ենթարկուած է, թուրք Սահմանադրութեան նախօրեակին՝
կախազան բարձրացուած է Երզնկայի հրապարակը :*

ԱԶԸԳՊԱՇԵԱՆ

Դանիէլ Չավուշ եւ Աչըգպաշեան.— Դանիէլ
Չավուշի եւ Աչըգպաշեանի գործունէութեան
գլխաւոր կեդրոնը եղած է Շապին-Գարահիսարը
իր շրջաններով : Անոնք՝ յեղափոխական գեանի
վրայ, ժողովուրդը ղինած եւ պատրաստած են
պաշտպանուելու համար սուլթանական սովորա-
կան ջարդերուն եւ թուրք ջարդարար խուժան-
ներու դէմ, որով կարողացած են յաճախ գերծ
պահել հայ ժողովուրդը նման ջարդերէ ինչ որ
անխուսափելի կը դառնար ուրիշ շրջաններու մէջ :

Այսպէսով զգուշութեան եւ վախի տակ պահած
են միշտ ո՛չ միայն թուրք ջարդարար խուժանը,
այլեւ քաղաքի պետական ոստիկանութիւնն ու

պաշտօնէութիւնը, նոյն իսկ դատախազութիւնը, վերջ տալով անոր անիրաւութեանց :

Անգամ մը՝ վերոյիշեալ յեղափոխականներու անտեղիտալի պա-
հանջներուն վրայ, Պոլսէն
հրաման կը ստացուի փոխե-
լու համար Շապին-Գարահի-
սարի դատախազը, եւ երբ
պաշտօնազրկուած դատախա-
զը քաղաքը լքելով կը հեռա-
նայ իր կնոջ հետ, համբան
հայ յեղափոխականներէն բըռ-
նուելով կը սպաննուի :

Բաւական Հայեր բանտերը
կը լեցուին իրբեւ կասկածելի
ոճրագործներ, դատարան կը
քաշուին, ուր կը հրաւիրուի
նաեւ սպաննուած դատաւորին
կիներ իրբեւ վկայ, բայց այս
աղնիւ կիներ ընդմիշտ վերջ
տալու համար այս ցաւալի
դատաւարութեան, կը յայ-
տարարէ թէ՛ անոնցմէ եւ ոչ
մէկն էր իր ամուսինը սպան-
նողը, այսպէսով բոլորն ալ
սպատ արձակել կուտայ, վերջ
տալով նաեւ իր ամուսնոյն շուրջ բացուած դատաւարութեան եւ
հետապնդումներուն :

Թուրք սահմանադրութեան նախօրեակին Դանիէլ Չափուշն ալ
զոհ կ'երթայ ուրիշ դաւադրութեան մը. ան կը պաշարուի իր ընկեր-
ներով եւ քաջարար կուուելով կը սպաննուի, իսկ Աչըզպաշեան մինչեւ
վերջը գործի վրայ մնալով, մեծ եղեննի նախօրեակին մաս կը կազմէ
քսան կախաղաններու՝ Պոլսոյ Պայազիտի հրապարակը :

Դանիէլ Չափուշի եւ իր խումբի անուան կը յօրինուի հետեւեալ
երգը .—

Տասնըմէկ էին Գարահիսարէն,
Փոքորկի նման վար իջան սարէն
Սուրբ հայրենիքին արդար վրէժ ու քէն՝
Իրենց գրահ ըրած, բռնուած երկունքէն
Յեղափոխութեան, կռուիլ ու խտեցին
Բռնապետութեան դէմ դժոխածին :

Դանիէլ Չափուշ կը կոչուէր այն խումբ
Թափել ու զեցին կայծակ ու ծծումբ

Գլուխներուն վրայ կեղեփիչներուն,
Անխիղճ պէկերուն, ցած աղաներուն,
Որոնք արիւնով հէֆ ժողովուրդին
Կը յղփանային, կը գինովնային:

Հայ ռազմիկներու գերընտիր երամ,
Որով կրնային պարծիլ Հայկ, Արամ,
Նայս պատուհասեց մեծ դատախազը
Գարահիսարի սեւ պատուհասը,
Որ տարիներով ու տարիներով
Տուներ ֆանդած էր խղճով անվրդով:

Գանիէլ Չավուշի խումբը սփռած էր
Շուրջը սեւ սարսափ, երբ մանուկ ու ծեր
Կը մորթուէին այն կարմիր տարին,
Անտարբեր աչքին առջեւ օտարին,
Եւ երբ մուկն ու սահունավագ
Արիւն հեղեղը կ'ողողէր Սըվագ:

Խումբին համբար տարածուեցաւ շուտ,
Եւ վատ քշմամբն եղաւ ծակամուտ,
Ու Սերաստիոյ գիւղերը շէն շէն
Ազատ մնացին ընդհանուր ջարդէն.
Մինչեւ ցարդ Շապին-Գարահիսարը
Կը պաշտէ իրեն Ազատարարը...

Ափսո՛ս, վասակի ժառանգորդներէն
Քանի մը վատեր խումբը կը մատնեն,
Ու կը պաշարուի յանկարծ խուժանի,
Եւ հազարաւոր զօրքերու կողմէ:
Զմեռը սաստիկ, ցուրտը սոսկալի,
Զէնքերը կ'ըլլան անգործածելի...:

Գարապայիրի ձոր անիծապարտ
Ուր մղուեցաւ այն սեւ ֆակատամարտ,
Ինկան կորիւններ Հայկեան ֆաջեր հէֆ
Ահեղ կռիւէն մնաց լոկ երեֆ,
Երիտասարդներ՝ ութն ալ գլխատուան,
Ուրիւն գլուխներ Զառա տարուեցան:

Գարահիսարէն, Մեծ Արմտանէն
Զառա, Կամիս ու Էնտրէսէն
Գրիգոր ու Գառնիկ, Գուրգէն, Սամուէլ,
Երկու Մկրտիչֆ, Սեդրակ, Գանիէլ,
Կ'օրհնէ հայրենիք ձեր յիշատակ սուրբ,
Հնչակեան դրօշին նահատակ ֆաջ խումբ:

Ժիրայր կամ Մօրուֆ (Պօյաճեան) .— Ժիրայր Մեծն Մուրատի (Պօյաճեան) եղբայրն է որ իր յեղափոխական գործունէութիւնը կը սկսի նախ Կիլիկիոյ շրջանը, մասնակից կը դառնայ Պոլսոյ առաջին ցոյցին՝ Մեծ Մուրատի հետ, ապա թուրք կառավարութեան կողմէ հալածուելով կ'անցնի Կապադովկիոյ շրջանը, ուր կը սկսի խիզախ եւ քաջարի գործունէութեամբ քարոզել իր գաղափարաբանութիւնը: Եւրոպական շրջանակներու մէջ ծնունդ առած գաղափարաբանութիւն մը, որ շատ ալ հասկնալի չըլլար ո՛չ ռամիկին եւ ոչ ալ հարուստին, մանաւանդ որ կը պաշտպանէր կեղեքուող ընչազուրկներուն դատը՝ ա-

ռանց ցեղի խտրութեան, կը հրաւիրէր զանոնք ճակատ հարթելու եւ ըմբոստանալու սուլթանական եւ փաշայական տիրակալ կեղեքումներուն դէմ: Բան մը, որ անհասկնալի էր թրքական այլազան ժողովուրդներուն, մանաւանդ թուրք բարձին համար. որովհետեւ թուրք ընչազուրկին փնտռածը Հայը կողոպտելու մէջ կը կայանար եւ երբեք թուրք Սուլթանին կամ փաշային դէմ երթալու մէջ: Երկրորդ՝ թուրքիա շատ հարուստ եւ բերրի հող ունի, ուր ժողովուրդ մը ապրելու դժուարութիւն երբեք չի քաշեր եթէ կամենայ, կամ ազատութիւն ունենայ աշխատելու: Եթէ այդ ազատութիւնը կաշկանդուած էր Հայուն համար եւ կամ աշխատանքի վաստակը վայելելու ազատու-

թիւնը չունէր ան, այլազգը սակայն, մանաւանդ թուրքը, իր աշխատանքին պտուղը վայելելու ազատ իրաւունքին մէջն էր:

Հակառակ այս բոլոր դժուարութեանց, պաշտօնական եւ անպաշտօն կողոպուտներու, Հայը դարձեալ՝ շնորհիւ իր աշխատասիրութեան, շատ աւելի երջանիկ կ'ապրէր՝ քան թալանով սնանող ծոյլ թուրքը:

Այս խառնիճազանճ գաղափարախօսութեանց ընթացքին, օր մը տանճկախօս Հայ մը հարց կուտայ Հնչակեան ղեկավարի մը.

— Ի՞նչ է Հնչակեանի մը նպատակը:

Հնչակեան ղեկավարը տեսնելով որ ոչինչ պիտի կարողանայ հասկննել այդ հետաքրքիր, բայց անուս Հայուն, կը յայտարարէ.

— Մեր կուսակցութեան նպատակն է «ունեւորէն առնել, չունեւորին բաժնել»:

Այդ միջոցին, Հայը անելէն ազատուած կը բացազանչէ.

— Հա՛, այդպէս, հիմա հասկցայ որ Հնչակեանութիւնը լաւ բան է եղեր:

Ժիրայր՝ իր գաղափարակիցներու հետ համախորհուրդ, 1892

Գեկտեմբեր 25ին, մէկ զիշերուան մէջ, Փոքր Ասիոյ 82 տարբեր քաղաքներու պատերուն վրայ փակցնել կուտայ հետեւեալ եափթաները (յայտարարութիւն)՝ թուրքերէն լեզուով գրուած .

Ա. ԵԱՖԹԱ

Օսմանցիներ,

Հասեր են վերջին օրերը բռնակալ Ապտիւլ Համիտի, որ անպատուած է իսլամութեան անունը եւ կեդտոտած է Օսմանի նուիրական գահը :

Այդ բռնակալը յափշտակած է կայսրութիւնը եւ աւերած է մեր սիրլիի հայրենիքը, ինքզինքը կռավարութեան գլուխը պահելու համար, կը հոսեցնէ հայրենասէրներու մաքուր արիւնը :

Այդ անիրաւ գործերուն համար՝ վրէժխնդրութեան ձայնը մինչեւ երկինք բարձրացած է :

Գործելու ժամը հասեր է . իսլամի միլիոնաւոր հաւատարիմները, որոնք ազատ կերպով ու յառաջդիմելով կ'ապրին ուրիշ ուժեղ տէրութեան մը ձեռքին տակ, ձեզի օգնութեան պիտի գան :

Քաջարի եղէ՛ք :

Բ. ԵԱՖԹԱ

Հնդկական մեծ դարմանը՝ աշխարհի ամենալաւ բժշկութիւնն է :

Հնդկական դարմանը միակն է որ կրնայ բժշկել ամէն հիւանդութիւն, որմէ այնքան մարդիկ կը մեռնին թուրքիոյ մէջ . այս դարմանը ժողովուրդը կը դարձնէ ուժեղ, տոկուն, աչքը բաց եւ ընդունակ, ինչ որ պէտք է թուրքիոյ համար . բայց տգէտներն ու չարակամները կ'արգիլեն անոր մուտքը թուրքիա :

Քիչ ատենէն Հնդկաստանէն մարդիկ պիտի գան փորձառու եւ հմուտ, եւ գործածութեան մէջ պիտի դնեն այդ դարմանը . այն ատեն պիտի հալածուին տգէտ եւ չարակամ մարդիկ, եւ այդ կերպով այս իսլամ երկրին մէջ պիտի բազաւորէ մեծ բախտաւորութիւնը :

Այս եափթաներուն կը յաջորդէ հազարաւոր Հայերու ձերբակալութիւնը, որոնցմէ տասնեակներ կը դատապարտուին բերդարդելութեան, ուրիշ տասնեակներ կախաղան կը բարձրանան :

Այսպէսով՝ Ժիրայրի եւ ընկերներուն գործունէութիւնը ոչ միայն փուշ կը դառնայ թուրք կռավարութեան, այլեւ Կապադովկիոյ հայ հասարակութեան, որու ղերքն ու կենցաղային վիճակը շատ աւելի բարելաւ եւ ապահով էր, քան Կ իլիկիոյ եւ արեւելեան նահանգներունը : Որով վերայիշեալ յեղափոխականներու գործունէութիւնը ոչ թէ այս շրջանի հայ կեանքը բարելաւելու կոչուած էր, այլ Սասնոյ եւ Ձէյթունի հայութեան օրին հասցնելու :

Ծայր տուած բռնութիւնն ու արիւնայեղութիւնը եկան փաստելու այս ճշմարտութիւնը :

Բայց խօսքը տանք հնչակեան ղեկավար Արսէն Կիտուրին, որ

իրբեւ ահանատես վկայ, «Նոր Աշխարհ»ի թիւ 42ի մէջ լոյս ընծայած էր յօդուածով կը գրէ:

— «Նողկատի վարչութիւնը արդէն հրահանգած էր որ՝ այդ կողմերէն քաշուի եւ ապահով տեղ մը թաքնուի:

«Արդէն ժիրայր դիշերները քուն չունէր. ան դիտէր որ՝ էր դիմադրական ուժը երթալով կը տկարանար, նեղութիւնները կը շատնային ու այդ բոլորին պատճառը իր անձին փնտռումն էր:

«Անոր խիղքը արթնցաւ. զինքը անհանգիստ կ'ընէր. սիրտը կը մորմոքէր, երբ կը լսէր գանգոթութեան, դանակի եւ չուանի սպառնալիքները, իր հաւատարիմները զինքը չեն մատներ, բայց ի վերջոյ իրենք ալ կ'այրին:

«Անիկա այն եզրակացութեան եկաւ թէ «Հովիւ քաջ, իւր անձն ղնէ ի վերայ իւր ոչխարաց»: Ժիրայրի խղնահարութիւնը իր գագաթնակէտին հասած էր, ան սրտի խորէն արիւն արցունք կը հոսեցնէր, տեսնելով եւ լսելով իր պատճառաւ բարձրացած գուլումն ու գարհուրանքը:

«Այլեւս անձամբ երթամ յանձնուիմ, կը մտածէր, եւ ազատեմ ժողովուրդը այս տուայտանքէն »:

Յեղափոխական գործունէութեան ձեւն ու տուած արդիւնքը տեսնելով՝ խորհրդածութիւնը ընթերցողին կը ձգենք:):

(Ընդդժ. մերն է):

Եթէ ժիրայր ուզէր, վերջնականապէս կը թաքնուէր եւ կամ կը հեռանար, իրեն համար հետապնդում եւ Հայու արիւն հոսած սահմաններէն, բայց ան նախամեծար է համարեր՝ մնալ իր վտանգաւոր դիրքին վրայ, յանձնուիլ միայն այն ժամանակ, երբ իր խղճահարութիւնը դադաթնակէտին կը հասնի, ի տես իր ցեղին թափած արցունքին եւ արեան:

Ինքն ալ ձերբակալուելով կը բարձրանայ կախաղան ի Գաղատիա (Էնդարէ):

Ձէլլօ կամ Թորոս Ծառուկեան (Կիւրիւնցի). — Ձէլլօ Սասնոյ առաջին ղէպքերու հերոսներէն է, որ Մեծն Մուրատի ձախողութենէն ետք անցած է Կապադովկիա եւ գործած ժիրայրի զուգընթաց:

Ձէլօն՝ կտրիճ զինավարժ, պատկառելի հսկայ մըն էր, իր կողքին ունենալով Կիւլպէնկը, Բարսեղը, Փանոսը, Միրճանը — իրմով հինգ հոգի: Այս խիզախ եւ քաջարի յեղափոխականները, որոնց աչքառու գործունէութիւնը կը դրոշմուի տեղացի հայ եւ այլազգ ժողովուրդներու սրտին վրայ, ոչ միայն առարկայ կը դառնայ անոնց առօրեայ պատմութեան, այլեւ երգերուն եւ դովեստներուն՝ զանազան լեզուներով:

Ձէլլոյի անուան երգուած թրքական խաղերուն մէջ կը յիշուի.

Հարուստէն հանէ ազգատին բաժին,

Մեծանձն եւ քաջ Ձէլլօն անմահն:

Որովհետեւ, երբ Չէլլօ հարուստ ճամբորդ մը կամ պետական
փոստա մը կողոպտէր, բաժին կը հանէր աղքատներուն:

Չէլլոյի խումբին անուան կ'երգուէր հետեւեալը.

Մենք հինգ եղբայր ենք,
Մէկ բանակի դէմ ենք.
Թորոս, Փանոս, Կիւլպէնկ,
Բարսեղ, Միրնան մէկ ենք, եւ այլն:

Կապաղովկիոյ շրջանին, Չէլլոյի մը երեւումը, իր աղղեցիկ,
ասպետական երեւոյթով, իր ձիով ու դէնքով, թէ՛ Հայուն եւ թէ՛

այլազգի սրտին վրայ դրոշմած էր առասպելական հերոսի մը տպա-
ւորութիւնը՝ խանդավառելով մանաւանդ Հայերը, որոնք դարերու
ընթացքին, թուրք բռնապետութեան տակ, նման իրականութիւն մը
ո՛չ կարող էին երեւակել եւ ոչ ալ տեսնել, որով կ'երգուէր իր մասին.

Երբ հրապարակ գայ,
Խոյի նման կ'ընթանայ,
Դիտակաւոր մարքինով,
Սարն ու ձորը կը տեսնայ,
Մէկ ժամ հեռուէ
Քարը կը ծակէ,
Կը խառնէ հողը քարի
Աննոման Չէլլօն քաջարի: Եւ այլն:

Ուրիշ մը.

Շախրըխ կամուրջին
Բաց ձգեց իր ձին
Անլեզու Չէրֆէզները
Չգեց իր փէշերը,
Մատնելով ահ ու ժարժ
Չէրֆէզին իսկ զինավարժ: Եւ այլն:

Առասպելական դեւերու նման՝ Չէլլօն իր ընկերներով մէկ օր մի տեղ էր, միւս օր 10-12 ժամ հեռաւորութեամբ մի ուրիշ տեղ կ'երեւար. կառավարական հետապնդիչ ուժերը ի զուր կը վազվզէին ասդին անդին, եթէ նոյնիսկ հանդիպէին անոր, վախերնուն չտեսնելու կուգային եւ կը հեռանային անկէ՝ հաւանական ընդհարումէ մը սարսափելով:

Անգամ մը, Կէմէրէկ-Շարգըշլայի կէս ճամբուն վրայ գտնուող Գարակէօլ գիւղը կուգայ Չէլլօ՝ քանի մը ընկերներով: Կը խօսի գիւղացիներուն, կը լուսարանէ անոնց թշուառութեան եւ գերութեան պատճառները, կ'ոգևորէ զանոնք եւ կը թելադրէ որ ինքնագիտակից դառնան, զինուէին ու իրենց իրաւունքներուն պաշտպան դառնան՝ ընդդէմ Սուլթանի բռնութեանց եւ կեղեքումներուն:

Այդ միջոցին Սերասապի Չէրքէզ Խուսրէվ Պէյ իմանալով, քանի մը հարիւր զինեալ ուժով կուգայ Չէլլօն բռնելու: Բայց այս վերջինս կը լքէ Գարակէօլ գիւղը եւ կը բարձրանայ մօտակայ բարձունք մը՝ Հայթայեանց այգին, որ կ'իշխէր ամբողջ բաց դաշտին: Խուսրէվ ի զուր կը ջանայ մօտենալ անոր. որովհետեւ առաջին հարուածին իսկ չդիմանալով, կը լքէ դայն եւ կը հեռանայ: Յաջորդ օրը իր վրէժը կ'ուզէ լուծել Գարակէօլի երեւելիներէն եւ 50-60 հողի ձերբակալելով Շարգըշլայի բանտը կ'առաջնորդէ: Անոնց մէջ էր Հայրս՝ Սահակ Աւետեանը, Տէր Գուրգէնը, Քէօսէ Պալիկեանը, Տէլիկեալուրեանը, Էւայլն, բայց բարեբախտաբար շարաթ մը վեր ազատ կ'արձակուին եւ կը վերադառնան գիւղ:

Անգամ մը Չէլլօ, իր զէնքով ու զրահով, ասպետական երեւոյթով մը Կեսարիա քաղաքը կը մտնէ: Կը ներկայանայ թուրք պայտարի մը խանութը՝ իր ձին պայտել տալու համար: Երբ դորձը կը վերջանայ, առատաձեռնութեամբ կարմիր ոսկի մը կը ձգէ պայտարին ամբ, որը քիչ մը նախանձոտ՝ անձանօթ ասպետի նախանձելի երեւոյթէն, եւ քիչ մըն ալ իր ուժին շնորհքը ցոյց տալու համար, Չէլլօյի տուած ոսկին մատնելուն մէջ սեղմելով, վրայի գիրն ու նշանը անձանաչելի կը դարձնէ ու կը վերադարձնէ տիրոջը յայտարարելով:

— Տէր իմ, տուած ոսկինիդ մաշած է, չ'անցնիր:

Սակայն թուրքին խաղցած խաղը չի վրիպիր Չէլլօյի աչքէն եւ կ'ըսէ.

— Կարելի՞ է ձեր զարկած պայտին նմոյշը ցոյց տալ ինձ:

Թուրքը անմիջապէս կը ներկայացնէ եւ կ'աւելցնէ.

— Ահաւասիկ, ամենալաւ տեսակէն եմ գործածեր ձեզի համար:

Չէլլօ կ'առնէ դայն, թիթեղի պէս ծալել, ծրարելէն ետք կը վերադարձնէ պայտարին եւ կ'ըսէ.

— Ես քու թիթեղի կտորին հաւնեցայ, դուք իմ առատաձեռնօրէն վճարած կարմիր ոսկիի՞ս չէք հաւնիր:

Թուրքը, իր սարքած խաղէն ամօթահար, կը մնայ գլուխը կախ,

իսկ Չէլլօն յաղթականօրէն ձին նետուելով, ասուպի մը պէս կ'անհրեւութանայ :

Ուրիշ անգամ մը երբ Չէլլօ պետական սուրհանդակը կը կողոպտէ, փոստի կառքին ձիերէն մէկուն զեղեցկութիւնը կը հրապուրէ զինք, եւ հետեւաբար զայն ալ հետ առնելով կ'անհետանայ :

Թուրք կառավարութիւնը դողերը գտնելու գործը դիւրացած կը հաշուէ, նկատի ունենալով որ ծանօթ ձիուն ձերբակալութիւնը պիտի դիւրացնէ նաեւ դողերը ձեռք անցընելու գործողութիւնը :

Նոյն մտածումը կ'ունենայ նաեւ Չէլլօն : Հետեւաբար՝ ձին կը դրկէ Թալասի «Տէրէվանք»ը, որ հայկական վանք մըն է անդնդախոր ձորի մը մէջջրին տեղաւորուած, որպէս մուտք ունենալով նեղ անցք մը միայն : Իսկ վանքը եւ եկեղեցին շինուած են միաձոյլ ժայռերու ծոց փորուածքի մը մէջ, զէպի վեր եւ զէպի վար ունենալով անհեղինակաբաններ եւ անդունդներ :

Վանքին վանահայրը՝ Դանիէլ վարդապետ, սիրով կ'ընդունի Չէլլօյի ձին եւ կը պահէ զայն իր պատասխանատուութեան տակ : Սակայն Չէլլօ, վանքը ամէն պատասխանատուութենէ զերծ պահելու համար, ձիուն դոյնը կը փոխէ՝ կարմիր ներկել տալով. բան մը որ նորութիւն չէ Կեսարիոյ շրջանի մարդոց համար : Որով կառավարութիւնը ի դուր կ'աշխատի գտնել ճերմակ ձին :

Մերոնք՝ ապահով իրենց դիւտին վրայ, երբեմն ձին կը գործածեն առօրեայ սպասարկութեանց համար : Օր մը սակայն, անձրեւի բռնուելով, ձիուն ներկը ջուրը կը տանի եւ ձին կը մատնուի : Կառավարութիւնը կը հետապնդէ եւ նեղը կը դնէ վանահայրը : Դանիէլ վարդապետ, տեսնելով որ պիտի չկարողանայ ձին թաքցնել, վանքին տնտեսը կը կանչէ եւ կ'ըսէ .

— Գնա վանքէն վեր, ժայռերուն մէջ փոս մը փորէ, ձին սպաննէ եւ թաղէ : Գաղտնիքը երկուքէս զատ ոչ ոք պէտք է գիտնայ :

Տնտեսը վանահօր պատուէրը կը կատարէ կէտ առ կէտ :

Կառավարութիւնը կը նեղէ վանահայրն ու տնտեսը. — « Ճերմակ կամ կարմիր ձի, պէտք է մեզի յանձնուի » : Վարդապետը կը տոկայ ամէն չարչարանքի, իսկ տնտեսը, ծեծի տակ կը խոստովանի եւ կ'ըսէ . — « Մեծաւորս հրամայեց, ես ալ սատկեցուցի եւ թաղեցի » : Ասոր վրայ, Դանիէլ վարդապետ կ'աքսորուի եւ Սահմանադրութեան օրը միայն կարող կ'ըլլայ վերադառնալ :

Ժիրայրի «Ճաֆթա»ներու խնդրով երբ բռնութիւնն ու խստութիւնը կը սաստկանան, Չէլլօն եւ իր հինգ ընկերները (եղբայրները) կը ձերբակալուին, եւ Գաղատիա տարուելով կախաղան կը բարձրացուին :

Ժողովուրդը այս առթիւ ալ իր ողբերգը կը հիւսէ ու կ'երգէ .

Կիւլպէնիկ եղբայր, շատ փոքրիկ,
Տասնըհինգ տարեկան,

«Կեցցէ ազատ հայրենիք»

Գոչէ դէպ' կախազան :

Հօրս տարէք լուր շուտով ,

Տանիք քող չեղնէ

Կիւլպէնկս պիտ' գայ յոյսով ,

Թող զիս չսպասէ : Եւայլն :

Այս բոլոր ձախողութիւնները , ինչպէս նաեւ Զէյթունի , Սասունի , Պապը-Ալիի , Գում-Գարուի ցոյցերը , որոնք եւրոպական խոստումներու վրայ յուսադրուելով տեղի ունեցած էին , փաստած էին եւրոպական Մեծ Կեղծիքը :

Հետեւաբար , Հնչակեան կուսակցութիւնը տեսնելով իր խարկանքը , 1896ին որոշեց միանգամ ընդմիշտ վերջ տալ մասնակի ցոյցերուն եւ պատրաստել ընդհանուր ապստամբութիւն մը՝ ըստ ժամանակի պահանջին , յարմարութեան եւ կարելիութիւններուն , ինչ որ ուրիշ կուսակցութիւններու կողմէ չբրնուեցաւ այս փորձառական դասը եւ կրկնուեցան ցոյցի նոյն դառն սխալները , ինչպէս՝ Պանք-Օթման , Սանասոր , Սասունի երկրորդ ապստամբութիւն՝ Անդրանիկի ղեկավարութեամբ , եւայլն , հայութիւնը մատնելով նորանոր աներներու , թալանի , կոտորածներու եւ արինահեղութեանց :

Լոնտոնի 1896ի առաջին ընդհանուր պատգամաւորական ժողովի արդիւնք՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը բաժնուեցաւ երկուքի՝ Վերակազմեալ անունով՝ Ա. Արփիարեանի , Մ. Տամատեանի եւ Անտոն Ռչտունիի ղլխաւորութեամբ : Վեց տարի յետոյ՝ 1902ին , դարձեալ միացան , բայց հազիւ տարի մը տեւեց՝ դարձեալ ծայր տուաւ պատակաւորութիւն , դործը հասցնելով մինչեւ արինահեղութեան :

1903 թուականին , համադումարի որոշումով , կուսակցութիւնը կոչուեցաւ Մ. Գ. Հնչակեան կուսակցութիւն , նպատակ ունենալով Տաճկահայ եւ Ռուսահայ ազատագրական դործը միասին տանելու համազգային դադափարարանութիւնը :

Օսմանեան Սահմանադրութեամբ՝ հայ քաղաքական կուսակցութիւններու գոյութիւնը ճանչցուած ըլլալով , ինչպէս Դաշնակցութիւնը , նոյնպէս Հնչակեան կուսակցութիւնը նախապէս հրաժարելով իր անջատողական քաղաքականութենէն , նուիրուեցաւ թուրք սահմանադրական վարչաձեւին ամրապնդման :

Բայց այս վերջինս , հակառակ Դաշնակցութեան մշտական հաւատարմութեան , շուտ խելքի եկաւ , տեսնելով Ատանայի ջարդը եւ Իթիթիհատականներու կեղծ դիմակը , սկսաւ սատար հանդիսանալ Հայաստանի բարենորոգումներու հարցին մէջ , Պօղոս Նուպար Փաշայի նախագահութեամբ դործող Ազգային Պատուիրակութեան բարենորոգչական աշխատանքներուն : Հետեւաբար սկսաւ հալածանքի ենթարկուիլ Իթիթիհատականներու կողմէ :

Հնչակեան դործունէութեան ամենէն փառաւոր դործունէութիւնը

եղած պիտի ըլլար Քէօսթիւճիի ժողովին որոշումը Ա. ընդհ. պատե-
րագմի նախօրեակին, ուր Փարամազի զլխա-
ւորութեամբ քուէարկուեցաւ դաւադրութիւն
մը Իթթիհատի ղեկավարներուն դէմ, օժան-
դակութիւն ցոյց տալով Եռուսեֆ Իղէտաինի
պատրաստած յեղափոխութեան, որ կ'ուզէր
տապալել Իթթիհատը, իշխանութիւնը ձեռք
անցնել՝ ձախողեցնելու համար Թուրքիոյ
մուտքը պատերազմին՝ ընդդէմ դաշնակիցնե-
րու:

ՓԱՐԱՄԱԶ

Բայց էնպէր փաշա աւելի ճարպիկ դտնուե-
լով, սպաննեց Եռուսեֆ Իղէտաինը, միահեծան
տէրը դարձաւ Թուրք իշխանութեան եւ անոր
յառաջիկայ քաղաքականութեան, ուր ...
դարբնուեցաւ հայկական ահռելի ոճիրը, Մեծ
Եղեռնը:

Իսկ Հնչակեան դործիչները, առանց սեւէ աշխատանք կատարե-
լու, առանց դոյզն չափով իսկ իրազարծելու իրենց ձեռնարկը, մատ-
նուեցան եւ 20 հոգևով կախաղան բարձրացան Պայաղիտի հրապարա-
կին վրայ:

Այս քաղաքական հարուածի յաղթական Իթթիհատականները ծա-
փահարուեցան Դաշնակցականներէն, որոնք սերտօրէն կապուած էին

անոնց իրեւ. անկեղծ դադափարակիցներ, որոնց զլխաւոր ղեկավար-
ները (Դաշնակ թէ Իթթիհատ) իրենց ուսումը առած էին գերմանա-
կան շունչին տակ՝ Գերմանիոյ մէջ իսկ: 1909 Օգոստոս 24ին Դաշնակ-
Իթթիհատ համադործակցական ակտ մը ստորագրուած էր Փարիզի
մէջ, ըստ փոխադարձ հաւատարմութեան:

Քսան կախաղաններու դժբախտ պատահարէն ետք, Հնչակեան
դործունէութիւնը գրեթէ ամլութեան դատապարտուեցաւ, մանա-
ւանդ ներքին պառակտումներով: Իսկ Հայաստանի խորհրդայնացու-
մով, անոնց մեծադոյն մասը յարեցաւ համայնավարութեան, այլեւս
աւելորդ համարելով Հնչակեան դոյութիւնն ու դործունէութիւնը:

Բայց կարգ մը ղեկավարներ շարունակեցին իրենց դադափարա-
րանութիւնը, եւ մինչեւ այսօր ալ լոյս կը տեսնեն քանի մը թերթեր
կուսակցութեան անունով՝ Ամերիկա, Սուրիա, Եւայլն, պանծացնե-
լով իրենց տխուր անցեալը, որ սեւ խաչ մը քաշել տուաւ հազարամ-
եայ Տաճկահայաստանի վրայ, հիմնայատակ դարձնել տալով զայն
դահիճ Թուրքին ձեռքով:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

— Ե Ի —

Լ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

1890ի սկիզբները, բացառիկ հոգեբանութիւն մը սկսած էր մուտք գործել ուսահայ մտաւորականութեան մէջ, եւրոպական եւ կովկասեան — Ժընէվ եւ Քիֆլիզ — ուտաններուն: Առաջինին մէջ ծնունդ առաւ « Հնչակեան Կուսակցութիւն »ը, իսկ երկրորդին մէջ՝ « Դաշնակցութիւն »ը: Այս վերջինը, կարճ ժամանակուայ ընթացքին դարձաւ « Հայ Յեղափոխական Դաշնակցական Կուսակցութիւն »:

Եւրոպայի բեմին վրայ՝ Մ. Փորթուգալեան իր «Արմենիա» թերթով, իսկ Կովկասի բեմին վրայ Գրիգոր Արծրունի իր «Մշակ» թերթով հրահրած էին հայրենասէր եւ ազատատենչ հայ երիտասարդութիւնը, մեծ մասամբ ուսանողներ, որոնք տաքարին եւ անփորձ, գործի լծուեցան, նպատակ ունենալով՝ իրենց ուսումնասիրութեան առարկայ՝ եւրոպական զանազան դոյնի յեղափոխականներու գասահարդային գաղափարները ի գործ դնել նաեւ հայկական կեանքի մէջ, առանց դոյզն ծանօթութիւն ունենալու ինչպէս Կովկասի, եւ մանաւանդ, Տաճկահայաստանի հայութեան տեղական եւ բացառիկ կացութեան մասին որ՝ ինչպէս հետագային պիտի տեսնենք, չափազանց սուղի նստաւ հայութեան, ի վերջոյ հիմնադրատակ անէացման ենթարկելով Տաճկահայաստանը, որ դարեր շարունակ քարշ էր տուեր մի կերպ իր տաղակալի կեանքը մինչեւ 19րդ դար:

Կովկասի վերոյիշեալ եռանդուն հայրենասէր երիտասարդներէն Քրիստափոր Միքայէլեան եւ Զաւարեան, տեսնելով Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիրներէն Ռուբէն Սանազատը, որ կը ձգտէր Կովկասի երիտասարդութիւնը իր շուրջը հաւաքել՝ իրրեւ ընկերութեաններ, տեսակցութիւն մը կ'ունենան անոր հետ՝ գաղափարներու փոխանակութեան համար:

Սանազատ անոնց կ'առաջարկէ ընկերութեան ծրագիրը՝ ըստ Ժընէվեան իր կուսակցական ծրագրին, հակառակ անոր որ ինք ուսումնասիրած էր Պոլսոյ եւ Տրապիզոնի տեղական յեղափոխականներու կարծիքը եւ այն համոզման եկած ու յայտարարած էր թէ՛ «Թուրքիոյ մէջ Մարքսիզմը ոչ մի անեւիք չունի»:

Քրիստափոր եւ Զաւարեան, որոնք Սոցիալիզմի նորընծաներն էին, մտահոգութեան կը մատնուին Հնչակեան գործիչի անհամակրելի առաջարկին առջեւ:

Քրիստափոր, իր կարգին, կը պարզէ իրենց հաւատամքին կա-
րեւորութիւնը յայտարարելով.

« Ընկերվարութիւնը, մարդկային ցեղի ամենալսեմ վարդապե-
տութիւնն է, որ նպատակ ունի ազատագրել աշխատաւոր եւ տառա-
պող զանգուածները ամէն տեսակ լուծերէ՝ քաղաքական, կրօնական,
տնտեսական, եւ հասցնելու զանոնք լրակատար ազատութեան եւ
բարօրութեան »:

Հնչակեան գործիչը կը յայտարարէ. — « Եթէ ցանկանում էք որ
միասին գործենք, պէտք է որ ձեր ծրարիքը անպայման սոցիալիս-
տական ըլլայ »:

Երկար վիճարանութիւններէ վերջ, « զաշնակցական » պարզու-
նակ եւ երկուստեք ընդունելի ձեւ մը կը գտնուի, « Ժողովուրդի
տնտեսական եւ քաղաքական ազատութիւնը փնտռող »: Միաժամանակ
կ'որոշուի, Քրիստափորի եւ Նազարպէկեանի խմբագրութեամբ հրա-
տարակել « Դրօշակ » թերթը: Որով գործի կը սկսին յանուն « Հայ
յեղափոխականներու զաշնակցութեան », կազմելով իրենց կեդրոնա-
կան վարչութիւնը եւ ժողովներ գումարելով « Դրօշակ » ի խմբագրա-
տունը՝ Թիֆլիզ:

Դժբախտարար, այս « զաշնակցական » համերաշխութիւնն ալ
երկար չի տևեր. իրար հանդէպ ունեցած անվստահութեան հետե-
ւանքով կը պառակտուին ու կը բաժնուին:

Հակառակ այս պառակտումին, Քրիստափոր, Ռոստոմ եւ Զա-
ւարեան երրորդութիւնը կը պահէ այդ անունը, զայն կոչելով « Հ.
Յեղ. Դաշնակցական Կուսակցութիւն », եւ գործի կը սկսին 1890ին:

Դաշնակցութիւնն ալ՝ Հնչակեաններու պէս փութաց, առաջին
առթիւ ուսումնասիրել Տաճկահայ հրաբորբոք կացութիւնը: Իրբեւ
ուսուցիչ Տրապիզոն զրկուեցան Զաւարեանն ու Իշխան Արդութեանը:
Սակայն թուրք կառավարութիւնը հոտ առնելով խուզարկեց զանոնք
եւ բանտ առաջնորդեց: Առաջինը դատապարտուեցաւ 4 տարուայ
բերդարդելութեան, սակայն ոռու դեսպանի պահանջին վրայ յանձ-
նուեցաւ ոռուական կառավարութեան:

Այդ օրերուն, « Դրօշակ » իր երկրորդ յայտարարութիւնով կ'ը-
սէր՝ յանուն Հայ Յեղ. կուսակցութեան.

« Սարսափելի է կռիւը այժմեանից. յուսահատեցնում է (հաւա-
նարար Կարնոյ ապստամբութեան նախօրեակին) թերահաւատներին:
Նոքա հարցնում են — Ի՞նչ կարող է անել Հայը. ո՛չ թնդանօթ ունի,
ո՛չ զօրք, ո՛չ պաշտպան »:

« Աւելորդ թերահաւատութիւն... Երբ ժողովուրդը միացած է եւ
պատրաստ կռուելու, ողելորուած միեւնոյն վեհ զգացումներով,
այլեւս ոչինչ չարժէ ո՛չ թշնամու զօրարանակը, ո՛չ թնդանօթը եւ
ոչ էլ օտարին պաշտպանութիւնը »:

« Հայ եղբայրներ՝ պատրաստուինք, որպէսզի կարող լինենք մեր

բազմաչարչար հայ եղբայրները պատրաստելու ընդհանուր ապստամբութեան նշանին՝ անմիջապէս արձագանդ տալու համար »:

Հետեւաբար, այդ օրուայ դաշնակցական ղեկավարին պատգամն էր, ըստ Վարանդեանի յայտարարութեան. — « Էականը կռիւն էր. մնացածը երկրորդական է: Եւ կռուի բոլոր ձեւերը ընդունելի են, նուիրական: Չարկ Տաճիկին ու Քիւրտին ամէն տեղ, ամէն պարագայի տակ: Չարկ եւ ներքին ստիւններին, ուխտադրութ ընկերներին, ամէն կարգի հայ ցեղերուն, դաւաճաններուն, լրտեսներուն, մատնիչներուն: Չարկ, Վրէ՛ժ... »: (Գաղնակցական Պատմութիւն» էջ25):

Վարանդեան նոյն դրքին էջ 8ին մէջ կը գրէ. —

« 1891ին սպաննուեցաւ Կարեկցեանը, որուն յանցանքը՝ մերժելն էր՝ հապշտապ յեղափոխական գործողութիւնները, խոհեմութիւն քարոզելով, յայտարարելով թէ — նախ պէտք է պատրաստուիլ:

« Ով որ մեզ հետ չէ դաւաճան է ». այսպէս խորհեր էին Կարեկցեանի տաք-գլուխ ընկերները. վիճակ են ձգեր, վիճակը Արամ Արամեանին է ելեր, որը սպաններ է Կարեկցեանը: Կարեկցեանին եղբայրը՝ փոխ-վրէժի համար հետապնդեր է Արամեանը, զայն չգրտնելով՝ Թիֆլիզի մէջ սպաններ է անոր ընկերներէն Օքայեանը, որ Կարնոյ Կեղրոնական Կոմիտէի անդամ եղած էր »:

Չէ՞ որ կուսակցութեան նպատակը զարնել եղած է: Ուրեմն ահա գործի վրայ են. մանաւանդ որ, Հայ սպաննելը Քիւրտ կամ Թուրք սպաննելէն աւելի դիւրին է. եւ երկրորդ՝ Թուրք կառավարութեան հետապնդումին առարկայ չեն դառնար, քանի որ անոր գործը կը դիւրացնեն:

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԻՍՆԱԴԻՐ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Քրիստափոր Միքայելեան.— Քրիստափոր Միքայելեան Ազուլիս-ցի էր. 1880ին ուսումնաւարտ եղած էր Թիֆլիզի ճեմարանէն: Եռանդուն ծրագրող, կազմակերպող, վճռակամ հեղինակութիւն մը եղած է: Շնորհիւ իրեն է որ իր կուսակցութիւնը դարձաւ գործօն եւ ազդեցիկ:

Քրիստափոր՝ դպրոցական շրջանէն սկսած էր ուսումնասիրել իտալական, ֆրանսական, գերմանական եւ ֆինլանտական ընկերվարականներու հրատարակութիւնները եւ ըստ այնմ հրապարակ իջած էր յանուն հայ ազատագրութեան, առանց խորհելու որ՝ Հայկական, մանաւանդ Տաճկահայ հարցը նոյն ճամբով չէր կարելի տանիլ, ինչպէս հնչակեան գործիչ Խանազատ այդ մասին յայտարարած էր. «Թուրքիոյ մէջ Մարքսիզմը ոչ մի անելիք չունի»: Պարազան նոյնն էր նաեւ դաշակեցական գործիչ Քրիստափորի ընկերվարական գաղափարներուն համար:

Ռուսական իշխանութիւնը մօտէն կը հսկէր Քրիստափորի գործունէութեան, որով խուզարկութեան եւ ձերբակալութեան ենթարկուելով, 1891ին Մետեխի բանտը առաջնորդուեցաւ, ապա աքսորուե-

ցաւ Պեսարապիա՝ ներսէս Աշտարակեցիի աքսորավայրը: Սակայն շատ չանցած ազատ արձակուեցաւ:

Քրիստափոր, նոյն տարուայ աշնան Կովկաս վերադառնալով, յանդուզն գործունէութեան մը ձեռնարկեց 1901ին, Դաշնակցական Պիւրոյի որոշմամբ: Կազմակերպուեցաւ «Փոթորիկ» անունով կոմիտէ մը, որուն ղեկավարութիւնն ալ ինքն ստանձնեց, եւ մահուան սպառնալիքով սկսաւ տուրք պահանջել հայ հարուստներէն, իրրեւ «Հայրենիքի ազատութեան Ֆոնտ»:

Միւս կողմէ՝ Պաքուի մէջ Մարքսիստական բանթոզներու ճակատը զօրացած տեսնելով, վտանգ մը զգաց իր ընկերավարական կազմակերպութեան դէմ. որով հայ երիտասարդներուն ուղղելով իր խօսքը, յայտարարեց.

« Դուք կը յափշտակուիք Մարքսիստական Աւետարանով. անարիւն յեղափոխութեամբ դուք կ'ըմբոստանաք դրամատէրներու իւրացուցած աշխատատեղիներէն յաւելեալ արժէքին դէմ, բայց մի մոռնաք որ, անդին՝ ամենէն ճշուած եւ սրտելտար ժողովուրդ մը կայ, որ ո'չ միայն զրկուած է արդար վաստակի յաւելեալ արժէքէն, այլեւ ամէն օր իր «յաւելեալ» արիւնը կը հոսեցնէ թրքական հուրին ու սուրին տակ, մի մոռնաք որ՝ Հայկական Դատը ձեր աջակցութեան կը կարօտի »:

Քրիստափորի այս յայտարարութիւնը իր որոշ արդիւնաւոր ազդեցութիւնը ունեցաւ հայ երիտասարդութեան վրայ: «Փոթորիկ»ի գործն ալ շարունակուեցաւ յաջող կերպով, մինչեւ 1904 թուականը — երբեմն արիւնալի դէպքերով — յաճախ նեղը զնելով հայ մեծահարուստները իրենց օգափոխութեան կամ զուարճութեան վայրերուն մէջ իսկ:

Քանի մը տեւորներ բաւական եղան, որ կարգ մը հարուստներ, վախերնուն, ուղղակի «Փոթորիկ»ի կեդրոնը զրկեն իրենց տուրքի բաժինը՝ յանուն «Հայրենիքի Փրկութեան Ֆոնտ»ին:

Այս ֆոնտին շնորհիւ էր որ՝ Քրիստափոր կարողացաւ Եւրոպա անցնիլ եւ տեսակցութիւն ունենալ տեղւոյն Սոցիալիստ լիտրներուն հետ, ինչպէս՝ Փիարքիար, Ժօռէս, Վիքթոր Պերար, եւայլն:

1904ին, Սոֆիայի Գ. րդ ընդհանուր ժողովին «Փոթորիկ»ի հաշուետուութիւնը կատարուեցաւ եւ որոշ սահմանափակում պարտադրուեցաւ, բայց հայ-թաթարական կռիւներու ժամանակ վերսկսաւ իր նախկին դիրքը:

Քրիստափոր Միքայէլեանի խիզախ եւ անյողզող շունչով իրականութիւն դարձան հետեւեալ պատմական եւ կարեւոր դէպքերը, որոնց մանրամասնութիւնները իրենց համառօտ արձանագրութիւնը ունին հետագայ էջերուն մէջ:

Ա) Համառուսակամ շարժումը, 1900էն սկսեալ՝ «Սոցիալ Յեղափոխականներ» (Իսէր) անուան տակ, որ ուղղուած էր ռուս բռնա-

տիրութեան դէմ՝ գլխաւորաբար տեւորներով: Կը սպաննէին նախարարներ, մեծ ու փոքր պաշտօնեաներ՝ ոտքի հանելու համար հասարակ ժողովուրդը եւ տապալելու համար Չարական իշխանութիւնը, որուն սերտօրէն կ'անդամակցէր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Քրիստափորի գլխաւորութեամբ:

Բ) «Փոթորիկ»ի գործը, 1891ին:

Գ) Հայ եկեղեցական գոյքերու դրաման դէմ պայքարը, 1903ին:

Դ) Սասունի պատերազմները, մինչեւ 1904:

Ե) Երլարդի ուժերը, 1905ին:

Չ) Հայ-թաթարական պատերազմները, 1905ին:

Ժ) Պանք Օթոմանի դրաւումը, 1896ին:

Ի) Սանասորի արշաւանքը, 1897ին:

Կ) Հայ-քրտական համերաշխութեան փորձեր, 1896ին, Քեռիի (Ռուբէն Շիշմանեան), Գէորդ Չափուշի եւ այլ գործիչներու միջոցաւ, բայց բոլոր աշխատանքներն ալ ապարդիւն անցան:

Չախողութեան պատճառը ո՛չ թէ անհամերաշխութիւնն էր, այլ Քիւրտերու եւ Հայ Մարքսիստներու կամ Ընկերավարականներու հանդէպ ունեցած անհամակրութիւնը, որոնց քարոզներէն կամ գործերէն ոչինչ չէին հասկնար, եւ կը խրաչէին մանաւանդ, երբ իրենց աչքով կը տեսնէին անոնց զաղափարական տարակարծութիւնները, եղբայրասպան տեւորները, կռիւներն ու սպանութիւնները որ ամենօրեայ դարձած էին, եւ հայութիւնը փոխանակ դէպի փրկութիւն առաջնորդելու, կ'առաջնորդէին դէպի սպանդանոց եւ կորուստ՝ զբացի «փրկիչ առաքեալներ»ու մահարոյր ղեկավարութեամբ:

Անոնք ոչ թէ բնական կառավարութեան դէմ պայքարի սերմեր կը ցանէին, այլ «դատակարգային պայքար» անուան տակ ատելութիւն կը ստեղծէին ժողովուրդին մէջ, որ կը կատղեցնէր Քիւրտն ու այլազան ցեղերը: Հասկնալի էր ուրեմն թէ ինչո՞ւ ապարդիւն կ'անցնէին հայ-քրտական համերաշխութեան ջանքերը:

Երբ Քրիստափոր, խիզախօրէն նորանոր ծրագիրներ կը պատրաստէր տեւորի համար, անձամբ կը հսկէր ուժային փորձերուն, օր մըն ալ զո՞հ գնաց պայթումի մը, Վոսմին (Վոսմաշապուհ) հետ որուն ձեռքը կը գանուէր ուժերը:

Աղէտին ականատես Մակեդոնացի ընկերոջ վկայութիւնը կ'ըսէ այս առթիւ.—

«Փորձերը կը կատարուէին կնէսթէփօ գիւղին մօտ, լեռներում թաքնուած ձորի մը մէջ՝ Վոսմին ցոյց տալու համար, որ ստանձնած էր հերոսութեան գործը, Երլարդի պարիսպներուն մէջ գործադրելու համար:

«Վոսմ երբ ուժերը ձեռքը կ'առնէ, տասնի չափ ականատեսներ, զգուշութեան համար կը հեռանան անմիջապէս, հեռուէն դիտելու

Համար պայթումի հետեւանքը. Քրիստափոր չի հեռանար, կը մնայ անշարժ իր տեղը, անբաժան իր ուժրածիզ ընկերէն:

« Քանի մը վայրկեան վերջ ումբը կ'որոտայ. մուխի ու ծուխի մէջ՝ աչքերնուն առջեւ կը պարզուի սոսկալի տեսարան մը. Քրիստափոր թաւազլոր ինկած մահացու վէրքերով, իսկ Վոամ հեռուն նետուած՝ ձիւնախառն հողերուն մէջ, որոնք առանց բան մը ըսելու կը զոհուին իրենց գաղափարին համար »:

Մեռաւ Դաշնակցութեան պարագլուխը: Արքայական թաղում կատարուեցաւ. Հայ, պուլիար եւ զանազան ազգերու ներկայացուցչութեան եւ հոծ բազմութեան արտակարգ թափորով: Ամբողջ քաղաքին կառքերը յատկացուեցան թափորին, եւ քաղաքին երթեւեկը դադրեցաւ յուղարկաւորութեան շրջանին:

ՌՈՍՏՈՎ. — Ռոստոմ ծնած էր Գողթան գաւառի Յդնա դիւղը: Մոսկուայի Պետրոսեան ձեմարանի ուսանողական շրջանին իսկ արդէն ըմբոստ մը դարձած էր, մասնակցելով ուսանողական ծանօթ խառնակութիւններուն: Ստաւրարոյ, չարքաչ կեանքի եւ դժնդակ աշխատանքի տիպար մը դարձած էր: Ֆիզիքապէս ուժեղ եւ յաղթանազամ, Քրիստափորի պէս ընկերասէր եւ մարդասէր:

1902ին՝ Ռոստոմ խմբադէր դարձաւ «Դրօշակ» թերթին՝ ժընէվի մէջ, միաժամանակ վարելով գրաչարի գործը: Գրելու մեծ ձիրք չունէր. ինքն իսկ կը խնդար իր տիտղոսին վրայ: Յօդուած մը, ճառ մը կամ բանախօսութիւն մը գրել՝ տառապանք էր իրեն համար: Այսուհանդերձ, Կեղրոնի ամենէն զարգացած անդամներէն էր:

Պարագրական կեանքը տաղտուկ մը դարձած էր անզուսպ յեղափոխականին համար: Հետեւաբար, 1895ին ձգեց «Դրօշակ»ի գործը իր ընկերներուն, անցաւ Կովկաս, անկից ալ մտաւ Տաճկահայաստան՝ էրզրում, որպէս սօմալառի (ինքնեւ) վաճառական, որով իրրեւ գործիչ կըրցաւ մուտք գործել ամէն շրջան ուր իր կուսակցական պարտականութիւնը կարիքը կը զգար իր հեղինակութեան:

Ռոստոմ մեծ դեր խաղաց 1896ին՝ Հայ եկեղեցական զոյքերու գրաւումի վտանգին ժամանակ, որ էջմիածին երթալով, ապահովուց Հայոց Կաթողիկոսը, խոստանալով իր կուսակցութեան աջակցութիւնը, եթէ մերժէ Ռուսիոյ Չարին պահանջը, ինչ որ կատարուեցաւ:

Ռոստոմ որոշ դեր ունեցաւ նաեւ Հայ-թաթարական կռիւններու ժամանակ:

1918ի Պաքուի կռիւն ներկայ էր Ռոստոմ, ուր կը խրախուսէր Հայկական ճակատը եւ կը յայտարարէր. — « Թշնամին ամէն տեղ մէկ է. եթէ մեր շուրջը խմբուած թշնամին պարտութեան մատնենք, Հայաստանի Հանրապետութեան սպառնացող ուժերը տեղաբացուցած պիտի ըլլանք »:

Պաքուի այդ կռիւին էր որ՝ 30 հազար հայութեան դահիճ՝ Թուր-

քի հարուածներուն զոհ գնաց Ռոստոմ, ինչպէս Սերաստացի Մուրատ, Ստեփան Շահումեան: Այս մասին մանրամասնութիւններ ու որոշ պատասխանատուութիւններ պիտի տեսնենք հետագայ էջերուն մէջ:

ՉԱԻԱՐԵԱՆ.— Սիմոն Չաւարեան, Լոռի պատմական գաւառի Իգահատ գիւղը ծնած է: Ազնուականի գաւառի, մեծցած ազնուականի հողիով եւ մտքով, սակայն խոնարհ եւ համեստ առաքեալ մը եղած է:

Ս. Չաւարեանն ալ Մոսկուայի ձեմարանէն շրջանաւարտ՝ իր ընկերներուն պէս կը տարուի ուսուցիչական շարժումներով, բայց երբ հայրենիք կը վերադառնայ, աւելի հայրենասիրութեամբ կը համակուի: 1890ական թուականին ան կը դառնայ իր կուսակցութեան տիրական գէմքերէն մէկը, առաւել եւս սիրելի դառնալով իր բարոյական առաքինութիւններով ինչ որ էականն է ազգային գործիչի մը համար:

Չաւարեան որ Տրապիզոն դացած էր իբրեւ ուսուցիչ եւ գործիչ, թուրք կառավարութիւնը կասկածելով իր ընթացքէն, ձերբակալեց զայն եւ չորս տարուան բերդարդելութեան դատապարտեց, բայց ուսական հիւպատոսին միջամտութեամբ ազատուելով Ռուսիա ուղարկուեցաւ՝ նոյն պատիժը հոն շարունակելու համար: Ղրկուեցաւ ուրեմն Պեսարապիա, Քիչնէվի բանտը, ուր կը գտնուէր նաեւ Քրիստափոր:

Դաշնակցութեան երբեակ սիւներու այս երրորդ առաջնորդը, ըստ իր անկեղծ խմորին, միշտ կը շեշտէր կուսակցութեան դրամին խնայողութիւնը: Իր անձնական ժուժկալութեամբ օրինակ կը դառնար անոնց, ազնուութեան եւ ջինջ գաղափարաբանութեան հոմանիչ կը դառնէր կուսակցութեան գանձին խնայողութիւնը:

Երբ 1903ին Կիլիկիա կ'անցնի, տեղւոյն կուսակցական ընկերներուն շույլ կեանքն ու անարդարանալի ծախքերը տեսնելով — կուսակցութեան սնտուկին ի հաշիւ — կը ծառանայ զեղծարար ընկերներու դէմ եւ կը գոչէ. — «Դո՛ւրս Հ. Յ. Դաշնակցութեան սուրբ տաճարէն, դուք յեղափոխականներ չէք, այլ դող-աւաղակներ»:

Կուսակցութեան զերազոյն ատենանի դատին յանձնելով, դուրս վտարեց զանոնք կուսակցութեան շարքերէն:

Մշտական գարշանք մը ունէր անոնց հանդէպ, որոնք փառամոլութեան, ցուցամոլութեան եւ աթոռամոլութեան բախտախնդիրներ էին:

1906ին, նախագահ ընտրուեցաւ Կովկասահայութեան էջմիածնայ կեդրոնական համագումարին, որ նպատակ ունէր փութացնել հայ դատին յաղթանակը եւ առաջնորդել անօգնական հայ զանդուածը դէպի յաջողութիւն:

Հարուստ էր անոր կեանքը Թիֆլիզի մէջ, իբրեւ գիւղատնտես,

մասնագէտ դիտնական, կառավարական պաշտօնեայ, թերթերու աշխատակից, ինչպէս նաեւ քարոզիչ ու կազմակերպիչ:

Երբ «Մշակ»ի խմբագիր Արծրունիի յուղարկաւորութիւնը կը կատարուէր Թիֆլիզի մէջ եւ կառավարութիւնը արգելք կը հանդիսանար անոր թափօրին գլխաւոր պողոտաներէն անցքին, Չաւարեան՝ իբրեւ յառաջապահ ըմբոստներու, ճեղքեց արգելքները եւ յառաջացաւ մեծ պողոտաներով:

Ռուսահայ առաջին մեծ ցոյցը եղաւ այս որ իբր հետեւանք ունեցաւ ձերբակալութիւններ եւ Չաւարեանի բանտարկութիւնը:

Չաւարեան միշտ ուղղամիտ՝ կը կրկնէր յաճախ. «Ոչ մի կեղծիք, ոչինչ չինծու, անհարազատ, ոչինչ դերասանական»: Դաշնակցութեան բարոյախօսն էր ան եւ դատախազը միանգամայն:

«Ամէն մարդ իր քրտինքովը պիտի շահի իր կերած հացը», կը կրկնէր միշտ:

Չաւարեան նախադասած է նաեւ էջմիածնայ ռուսահայ «Սահմանադիր ժողովին» ուր շեշտուեցաւ դպրոցն ու եկեղեցական կալուածները ժողովուրդին սեփականութիւնը դարձնելու անհրաժեշտութիւնը: Բայց փոխարքային հրամանով ժողովը արգիլուեցաւ ոստիկանութեան կողմէ, եւ առաջադրանքը խափանուեցաւ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Դաշնակցական կուսակցութեան երբեակ սիւներուն համառօտ կենսազարականն ու անոնց որդեգրած միջազգային ընկերվարական հաւատամքը յայտնեցինք: Անոնց գործունէութիւնը մուտք գործած էր նաեւ Տաճկահայաստան, ոչ միայն դադափարական գործիչներով, այլեւ ուղղմական դէմքերով, ինչպէս Սեւ Քարեցի Սաքօ, Ալեքսանտրապոլցի Պետօ, Նիկոլ-Թուման, Վարդան, Արամ, Իշխան, Վաղզէն, Ռուբէն, եւ այլն, որոնք հաւատարիմ պատգամախօսները եւ գործադիր մարմինները եղան Կեդրոնական Պիւրոյի հրամաններուն՝ զէնքի ուժով:

Մորթ նորութիւն մըն էր այս, որ անհասկնալի էր ինչպէս տաճկահայ մտաւորականութեան, նոյնպէս Ֆետայիներուն ինչպիսին են՝ Արապօ, Հրայր, Սերոբ, Անդրանիկ, Գէորգ, Մակար, Մուրատ, Միհրան, եւ այլն, բոլորն ալ անձնազոհ հայրենասէրներ՝ իրենց գաղափարականը հիմնած էին ժողովուրդի թշուառ իրականութեան վրայ: Պարագայ մը, որ կարելի չէր հաշտեցնել եւրոպական կամ կովկասեան ժողովուրդներու պահանջներուն եւ գաղափարարանութեան հետ:

Տաճկահայ թշուառութիւնը արդիւնքը չէր երբեք դասակարգային տարբերութեանց, այլ արդիւնքն էր, առաւելագէս, կրօնական մոլեռանդութեան: Հետեւաբար՝ նոյնն էր պարագան թշուառ կամ ոճեւոր Հայուն, քանի որ կեանքի եւ ինչքի վտանգը մշտագէս կը սաւառնէր անոնց գլխուն՝ առանց բացառութեան: Կացութիւն մը, որ յատուկ էր միայն Կարմիր Սուլթանի իշխանութեան սահմաններուն ներքին գրութեան:

Եթէ այդ կացութիւնը բարեփոխելու միջոցը գտնուէր բարեկամարար կամ ատամն ընդ ատաման, թրքահայութեան համար ոչ մէկ կարիք չէր մնար դասակարգային լուծումներու: Որովհետեւ գործարանային կեանք գոյութիւն չունէր հոն: Հայուն աշխատանքն էր առեւտուր, արհեստ, մասնագիտութիւն, հողագործութիւն: Եթէ ճնշումը, թալանը, արիւնը վերնային, աշխատանքի եւ աշխատավարձի պայքարի կարիք չէր մնար, որովհետեւ երկիրը հարուստ եւ ընդարձակ ըլլալով, աշխատող ձեռքերու համար կ'ապահովուէր լայն ու գոհացուցիչ կեանք:

Հայը, որպէս խելացի, աշխատասէր եւ ճարպիկ-ժողովուրդ, կրնար սեւէ ձեւով իր ասպրուստը շահիլ: Մինչդեռ թուրքը՝ ծոյլ, թալանի սիրահար, առհասարակ դարանակալ կը սպասէր Հայուն

վաստակէն ու շնորհքէն օգտուելու՝ կեղեքելով, բռնադրաւելով եւ յաճախ ալ կաթնտու կովը (Հայր) մորթելով:

Պետական պաշտօնեան նոյնպէս՝ դատաւորէն մինչեւ յետին ժանտարման, յաճախ պետական թոշակէ զուրկ կամ բոլորովին անբաւարար, օրն ի բուն Հայր կեղեքելու հնարքներ կ'որոճային: Դեռ խօսքը չենք ըներ անանուն տուրքերու եւ տասանորդներու դրութեան, որոնց զոհ կ'երթար Հայուն արդար վաստակը:

Հակառակ այս կողոպուտին եւ կեղեքումներուն, ճարպիկ եւ խելացի Հայր աւելի լաւ կ'ապրէր քան Թուրքը, մանաւանդ քաղաքներու մէջ, ուր առեւտուրն ու արհեստը մեծամասնութեամբ Հայերուն ձեռքն էր:

Թուրք գիւղացին, առհասարակ, իր հողագործական արտադրութիւնը կը բերէր քաղաք եւ կը ծախէր Հայերուն: Անոր փոխարէն կը ստանար իրեն անհրաժեշտ եղող ապրանքներ — կտաւ, ձէթ, զարդեղէն, եւայլն: Եւ որովհետեւ այդ գիւղացիներուն հարիւրին 95ը անդրադէտ եւ տղէտ էին, այս առեւտրական մանուածապատ հաշիւները ձգուած էին հայ առեւտրականներու խղճին, որոնք իրենց ուղղամտութեամբ արժանացած էին Թուրքերու վստահութեան: Բայց կային նաեւ անխիղճ առեւտրականներ, որոնք երբ գրիչը ձեռք առնէին անդրադէտ գիւղացիին կը ներկայացնէին թուանշաններու կոյտ մը, ուր իրական 125 դրուշի պարտքը կը բարձրանար 250 դրուշի: Մինչդեռ տղէտ գիւղացին ոչինչ հասկնալով այս հաշուետուութենէն, կը վճարէր պահանջուած դումարը՝ հազար շնորհակալութիւններով կ'անցնէր կ'երթար:

Այս անուղղամիտ Հայերու փոխարէն՝ Թուրքերուն մէջ ալ կային խիստական աւագակներ եւ արիւնարբու բորենիներ, որոնք Հայուն վաստակը կողոպտելը, հայ գիւղացիին անասունները քչել տանիլը իրենց համար բարոյական մեծագործութիւն կը համարէին, թելադրուած նոյնիսկ իրենց կրօնական հասկացողութենէն. — « Կեալուրին ինչքը, արիւնն ու պատիւը հալալ է Միւսլիմանին, կեալուրի արեան ձեռք գարնողը արքայութիւն կ'երթայ »:

Այս համոզումով էր որ դարձեալ Տէր-Չօրի անապատին մէջ, հարգարար խուժաններու շարքին կային կոյրեր, որոնք կը գոչէին. — « Հէ՛յ, Միւսլիման հաւատացեալներ, մեզի ալ դանակ եւ կեալուր տուէք, որ կատարենք մեր նուիրական պարտքը եւ արժանի ըլլանք Դրախտին »:

Մեր հայրերը կը պատմեն թէ՛ երբ Հայ մը մեռնէր, դայն թաղելու համար արտօնութիւն պէտք էր ստացուեր տիրող իշխանութենէն, եւ ստացուած արտօնագիրը խմբագրուած կ'ըլլար հետեւեալ ձեւով. — « Որքան ալ որ Սուրբ Հոգը իր ծոցը չ'ընդունիր անհաւատ կեալուրին անիծեալ դիակը, բայց անոր տարածական միջբոստին առ ի զգուշութիւն, թոյլ կը տրուի որ, երկու մեթր փոս մը փորուի եւ

հոն կորսնցուի (աէֆնի) այսինչ այսինչեանը (հանգուցեալին անունը եւ մականունը) :

Երկար պիտի ըլլայ այս ուղղութեամբ ճշմարտութիւններ թուել, որ միմիայն թուրքին եւ անոր իշխանութեան յատուկ էին, ինչ որ անըմբռնելի էր դրսեցի օտարին կամ յեղափոխականին :

Ահա այս կացութիւնն է որ ընդվզեցուցած հրապարակ նետած է Արապօներ, Սերոր Փաշաներ, Հրայրներ, Անգրանիկներ, Գէորգ Չավուշներ, Քեռիներ, Դանիէլ Չավուշներ, Չէլլօներ, եւ այլն, որոնց միակ նպատակն էր զարնել, պատժել բոլոր դերակատարները վերոյիշեալ վայրագութեանց :

Այսպիսի սրտցաւ եւ անկեղծ յեղափոխականներու վսեմ դործին, «եղբայրութեան» անունով եկան պաղ ջուր խառնել դրսեցի «փրկիչները»՝ Վարդաններ, Իշխաններ, Արամներ, Ռուբէններ, եւ այլն, որոնք փոխանակ դործակիցները դառնալու տաճկահայ յեղափոխականներուն, իրենց կուսակցական պետերուն պատգամները որոտացին : Պատգամներ որոնք խորթ հնչեցին տաճկահայ յեղափոխականներու ականջին : Որով՝ առաջին հանդիպումի օրերուն իսկ՝ սկսաւ քինախնդրութիւնը, ընդհարումն ու արիւնյեղութիւնը ոչ միայն տարբեր կուսակցութիւններու, այլ միեւնոյն կուսակցութեան շարքերէն, ինչպէս Կարեկցեանի, Թօփչեանի, Միհրանի սպանութիւնները Դաշնակցութեան շարքերէն :

Դաշնակցութեան ծոցին՝ հակամարտութիւնն ու արիւնյեղութիւնը սուր հանգամանք առաւ «Կովկասեան Նախագիծ» գործադրութենէն վերջ : Այս մասին լսենք Վարանդեանը.—

« 1904ի ընդհ. ժողովի որոշումով, 1905ի ընդունուած նախագիծով եւ Միջագոյն ժողովներուն իր ունեցած մասնակցութեամբ, Դաշնակցութիւնը մտեր էր համառուսական հակապետական շարժումներուն մէջ, կապուելով՝ ռուս եւ այլ յեղափոխական, ընկերվարական կուսակցութեանց հետ, «Կովկասեան Նախագիծ» կոչումով : Հետեւաբար Դաշնակցութիւնը կը շարժէր այն գաղափարներով եւ կարգախօսներով, զոր կ'առաջարկէին Ռուսաստանի ու Կովկասի ամենէն զօրաւոր ընկերվարական կուսակցութիւնները, փնտրուելու համար հայ աշխատաւորութեան շահերու պաշտպանութիւնը, ընդհանուր դործադուլներով եւ ամէն տեսակ քաղաքական եւ ընկերային պայքարներու մասնակցութեամբ » : («Հայ Յեղ. Դաշնակցական Պատմութիւն», էջ 478) :

Վարանդեան գիտակցելով հանդերձ որ՝ Թրքահայաստանի մէջ ընկերվարական գաղափարները դործ չունին, Կովկասեան պայքարներն ալ լուկ ազգային ինքնապաշտպանութեան կռիւներ են, բայց չի մոռնար յիշելու .

« Շատ քիչ անգամ մեր կուսակցական մարմինները առիթ ունե-

ցան դասակարգային պայքարի դրօշը պարզելու, դասակարգային կռիւ մղելու՝ սուր ու շեշտուած ձեւերով:

« Խստիւ դատելով՝ հակասութիւն ալ չկար երկու ճակատներու գործելակերպին մէջ, քանի որ Թուրքիոյ մէջ եւս՝ կուսակցութիւնը ազգային պաշտպանութեան կռիւը մղելով հանդերձ, կը հետապնդէր միաժամանակ ռամկավարական կարգերու իրագործումը: Բան մը, որ անհրաժեշտ նախահանգրուանն էր բուն ընկերվարական կարգերու »:

Մ Ի Ն Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Միհրականութիւն բառը որքան ալ անուն մը միայն կը մատնանչէ — յանուն Միհրանի — բայց այդ անունը իր մէջ կ'ընդգրկէ զրեթէ ամբողջ տաճկահայ յեղափոխական մտաւորականութեան եւ ռազմիկներու զգացումներն ու հոգեբանութիւնը, որ մարմնաւորուած է Միհրանի անունով՝ Միհրականութիւն անունով:

Մ Ի Ն Ր Ա Ն

Միհրան՝ չին, ազդեցիկ, քաջ եւ աչքառու յեղափոխական մը եղած է: « Կովկասեան Նախազօր » առթիւ, ան տաճկահայ յեղափոխականներու թարգմանը հանդիսանալով, պահանջ դրաւ կուսակցութեան կեդրոնին, որ հրաժարի այդ « նախազօրէն » եւ նուիրուի միմիայն ազգային ինքնապաշտպանութեան գործին: Սակայն բոլոր բողոքները ի դուր անցան եւ Միհրան օր մըն ալ ստիպուեցաւ զինուած զիմեյ Թիֆլիզի « Յառաջ » ի խմբադրատունը որ սովորաբար ժողովատեղին էր կուսակցութեան: Պիւրոյի ներկայացուցիչէն պահանջեց կուսակցութեան կնիքն ու վաւերաթուղթերը: Ստեղծուեցաւ տալմապալէ կացութիւն, բայց ի վերջոյ Աւետիս Ահարոնեանի միջամտութեան վրայ, Միհրան վերջ տուաւ իր սպառնալիքին եւ դուրս ելաւ առանց ծանրացնելու միջադէպը:

Դժբախտաբար վէճը շարունակուեցաւ եւ յաճախ սուր հանդամանք առաւ, պատճառ դառնալով բազմաթիւ տեղորոշումներու եւ սպանութեանց:

Այդ միջոցին, Անդրանիկ Ժընէվ էր, մինչ տաճկահայ յեղափո-

խականներ Մուրատ, Սեպուհ, Առաքել, Աւօ, եւայլն Քրիֆլիզ կը դանուէին եւ բոլորն ալ, բացի Սեպուհէն, կողմնակից էին Միհրանին եւ ամէնքն ալ կը պահանջէին որ Դաշնակցութիւնը իր ուժերը նուիրէ միմիայն թրքահայ պայքարներուն, իսկ Կովկասի մէջ՝ ինքնապաշտպանութեան, առանց մասնակցելու համառուսական շարժումներուն:

Կովկասահայ դիտակից եւ մեծ ռազմիկ Նիկոլ-Դուման եւս դրաւոր կերպով կը թեւադրէր դաշնակ կեդրոնական Պիւրոյին.—

« Կուսակցութիւնը շատ չտարուի համառուսական հովերով, այլ կեդրոնացնէ իր ուշքն ու միտքը ազգային դոյութեան պայքարին վրայ, ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն վրայ, սահմանէն ասդին թէ անդին »:

1907ի Վիեննայի բազմամարդ ժողովին մէջ, դարձեալ արծարծուեցաւ «Կովկասեան Նախագիծ»ը եւ նոյն թուականին Դաշնակցութիւնը դարձաւ գերմանական Ծտուտկարա քաղաքի միջազգային համագումարին անդամ, որ կատարեալ ջլատումի եւ երկպառակութեան դուռ բացաւ հայրենասէր եւ արժէքաւոր ռազմիկներն ու մտաւորականները դէմ դէմի հանելով:

Այս ժողովին էր որ Անդրանիկ իր դաշնակցականի քարթը դաշնակ ղեկավարներու երեսին շարտելով իր հրաժարականը տուաւ եւ դուրս ելաւ անոնց շարքերէն, զնաց հանգստանալու Պուլկարիա՝ ապրուստի ճամբայ ընտրելով կօշիկակարութիւնը:

Կովկասեան եւ Տաճկահայկական բեմին զլիսաւոր հակառակորդներն էին Միհրան եւ «Մշակ»ի խմբագիր Առաքելեան: Առաջինի մասին դաշնակ կեդրոնական Պիւրոն յայտարարեց.—

« Միհրանի եւ իր գործակիցներու վարմունքը ճանչնալ ծանր յանցանք՝ Դաշնակցութեան դէմ, եւ հետեւարար՝ զայն արաքսուած յայտարարել եւ ենթարկել կուսակցական նախատեսուած պատժին, ինչպէս նաեւ իր ընկերները »:

Որով գործադրուեցաւ... մահուան պատիժը:

Այսպէս՝ տաճկահայ պաշտելի յեղափոխականները, որոնք ուղղակի իրենց ժողովուրդի զգացումներուն եւ պահանջներուն հարազատ թարգմաններն էին, հեռացուեցան կամ սպաննուեցան, ինչպէս Անդրանիկներ, Միհրաններ, եւայլն: Իսկ Կայծակ Առաքելներ եւ Մուրատներ որոնք շատ խորը մտածելու կարողութենէ եւ փորձառութենէ զուրկ էին, Կովկասահայ ղեկավարներու մեղքածորան լեզուներէն խարուելով, կամայ թէ ակամայ անցան դարձեալ անոնց շարքերը, ազդուելով մանաւանդ տեղօրներէն ու արիւնայեղութիւններէն:

Գէորգ, Հրայր, Մակար, եւայլն այս թուականներէն առաջ արդէն նահատակուած ըլլալով, տաճկահայ յեղափոխական գործը անցաւ ուսաստան ղեկավարներու եւ անոնց զաղափարներուն իշխանու-

թեան տակ, որուն դժբախտ արդիւնքը տեսանք հետագային :

Անոնք՝ 1908ին միանալով թուրք Իթթիհատականներուն, եւ ուրանալով տաճկահայ ինքնապաշտպանութեան պայքարը, սուտ քուն եղան եւ սմբողջ Տաճկահայութիւնը աժան զոհերը դարձուցին Իթթիհատական ահաբեկի ոճրին, 1915ի մեծ եղեռնով :

Պանաստրեան եւ Պանք Օթոմանեան մեր հերոսները, որ օտարէն խարուելով Հայուն ազատագրութիւնը շեփորած եւ Սուլթանին թախտը իր գլխուն փլցնել փորձած էին, լուսին եւ չքացան երբ 1915ի հայկական մեծ եղեռնով թուրքը կ'ուղէր բնաջնջել սմբողջ ժողովուրդը : Լուսին, յուսալով որ իրենց Իթթիհատական ընկերներուն շնորհը պիտի վայելեն եւ կամ զերծ պիտի մնան այդ ահեղ մարտիրոսագրութեան պատասխանատուութենէն :

«Պագանի հետ չափուելու կարողութիւն չապահովող մէկը երբ ինքզինքը կը փորձէ անոր դէմ հանել, անպայման զոհը կը դառնայ անոր» : Ինչ որ փորձը ցոյց տուաւ :

ՀԱՅ - ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԿՈՒՒՆԵՐԸ

1878ի պատերազմով եւ Ռուսիոյ Կովկասեան եւ Արարատեան (Ղարս, Իկաիր, Արտահան, Սարըղամիշ) հողերու տիրապետութիւնով, յարաբերաբար հաշտ ու խաղաղ կեանք մը սկսած էր ստեղծուիլ կովկասեան ժողովուրդներու մէջ, մանաւանդ դարեր շարունակ մոլեռանդ առելութեամբ զիրար հալածող ու կոտորող հայ եւ թաթար ժողովուրդներու բարեացակամ յարաբերութիւններու ստեղծումով :

Ազէրպէյճանեան Պաքուի թուրքերը, մանաւանդ անոնց վարիչ մարմինները, մեծամասնութիւն կազմած էին Պաքուի քարիւղի գործերուն մէջ, բայց յանկարծ կայութիւնը կը փոխուի : Ռուսական իշխանութեան բարեացակամութենէն օգտուելով, Հայերը կը սկսին մուտք գործել քարիւղի արտադրութեան գործերուն մէջ եւ գերակշիռ դիրքեր գրաւել շնորհիւ իրենց խելացիութեան ու ձեռներէց ոգիին : Բան մը որ, թուրքերուն նախանձը կը շարժէ :

Այս նախանձէն օգտուելով՝ «Թուրանական» գործիչները կը սկսին իրենց պատգամները որոտայ, ջանալով Ազէրպէյճանեան իւլամներու Հայոց դէմ ունեցած առելութիւնը վերանորոգել, միաժամանակ իրր փաստ օգտագործել Զէյթունի, Սասունի, Պոլսոյ ըմբատացումները թուրք Սուլթանին եւ Միւսլիման Պալիֆային դէմ, որ իրենց ալ կը պատկանէր :

Կ'օգտագործեն նաեւ Դաշնակ - Հնչակ կուսակցութեանց գործունէութիւնը, որոնք հայ ժողովուրդի անունով կը ծառանան Չարի

կառավարութեան դէմ, համաձայն՝ համառուական յեղափոխական տակտիքին կամ «Կովկասեան նախագիծ»ին:

Որով՝ թէ՛ թաթարներու քինախնդրութեամբ, թէ՛ ռուս կառավարութեան թոյլտուութեամբ եւ օժանդակութեամբ, սկսան ծնունդ առնել Պաքուի, Շուշիի, Ջանդեղուրի, նախիջևեանի արիւնալի ընդհարումները, այսինքն՝ Հայոց Ֆիդիքական եւ տնտեսական բնաջնջումը նման՝ Պոլսոյ Սուլթանին:

Հայ յեղափոխականները հարկադրուեցան ոչ միայն ինքզինքնին ու հայ ժողովուրդը պաշտպանել փոխադարձ զէնքի ուժով, այլ ամբողջ Կովկասի մէջ, Պաքուէն Թիֆլիզ, Ջանդեղուր, Երևան:

տեւորի ենթարկել թուրք եւ ռուս պետական պատասխանատուները, Աւելորդ է հոս յիշել անունները տեւորի ենթարկուածներուն, ինչպէս նաեւ արիւնալի ընդհարումներն ու հազարաւոր զոհերը երկուստեք՝ վերոյիշեալ շրջաններուն մէջ:

Այս առթիւ՝ Փարիզեան «Թան»ը իր 1905ի Կովկասեան թղթակցութեան մէջ կը գրէ. —

« Հայերը աւելի կրթուած եւ աւելի աշխատասէր են քան Կովկասեան միւս ժողովուրդները, կը ներկայացնեն խելքն ու մտաւորականութիւնը, նախանձախնդիր աւանդութիւններու »:

Իսկ «Մաթէն»ի թղթակիցը՝ Կասթոն Լըրու, Սեպտ. 20 նամակով կը գրէ իր թերթին. —

« ... Անդունդ մը կը բաժնէ երկու ցեղերը... Հակադիր, ներհակ բնազդներ, մէկը միւսին ոխերիմ թշնամի...: Թաթարները յանձնառու կ'ըլլան պատժելու ազատամիտ հակապետական ժողովուրդ մը »:

Հակառակ դրացիական եւ պետական այսքան լարուածութեան, Գաշնակցութեան « Կովկասեան պատասխանատու կոմիտէ »ն իր թողութիւններով կը յայտարարէ.

« Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը կը յայտարարէ բոլոր ոստիկաններուն, սարաժնիկներուն, ոստիկանապետներուն, գաւառապետներուն որ՝ այսուհետեւ, անոնցմէ իւրաքանչիւրը անխնայ պէտք է ոչնչացուի, եթէ համարձակին՝ Հայերուն ձեռքէն զէնք խլել, խուզարկութիւն կատարել. թող ամէն մէկը յիշէ Պաքուի նահանգապետ Նակաչիձէն, Գանձակի փոխ-նահանգապետ Անտրիէվը, գաւառապետներ Բողուլավսկին, Շմեռլինկը, Պավլուլը, ոստիկանապետ Սախորովը, պրիստաւներ՝ Նաջանսկին, Ջավախովը, Շումալէվիչը, Տէր-Սահակովը... եւ ուրիշներ, որոնք մեր կուսակցութեան վճիռով՝ մահուան պատժի ենթարկուեցան »:

Ռազմիկ Վարդան՝ 1906 թուակիր նամակով կը գրէ Պիւրոյին. —

« ... Զինուորները կատղած են, ապրուստի միջոց չկայ, անօթի են, հազիւ կարող ենք զանոնք զսպել, ստիպուած ենք դիմել ծայրայեղ միջոցներու, հետեւանք ծանր պիտի լինի, թերթերը պիտի

դրեն թէ՛ Դաշնակցութիւնը բռնութիւն է ի դորձ դնում :

« Մտածում եմ մի կերպ վերջ տալ, ամէն բան թողնել ու հեռանալ, անգիտակից ժողովուրդ մը՝ որիմ ստիպուած ես գոռով, իրեն համոզելով, իրեն պաշտպանել, որպէսզի վարկարեկ չդառնանք » :

Թաթար մտաւորական մը՝ օգտուելով Դաշնակցութեան դադարաբարանութենէն եւ անոր՝ Չարին եւ ռուս պետութեան դէմ տարած յեղափոխական պայքարէն, կը յայտարարէ բարձրաստիճան ռուս սպաներուն .—

« Պարոնայք սպաներ, բացատրեցէք ձեր զինուորներուն, որ մենք թուրքերս, բազմաթիւ զոհեր տալով կը կռուինք Չարի թշնամի Հայերուն դէմ, կը կոտորենք զանոնք, կը հալածենք իրրեւ յեղափոխականներ եւ հնարաւորութիւն չենք տար անոնց՝ դուրս գալու Չարի իշխանութեան դէմ... » :

Հայ եւ թաթար ցեղերու յեղափոխական դործիչներուն բռնած ուղղութիւնն ու դործունէութիւնը կը յանձնենք ընթերցողներու լուրջ ուշադրութեան եւ անոնց դատաստանին :

Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան դործիչներու, ռազմիկներու դործունէութեան շարունակութիւնը տեսնել Չօր. Անդրանիկի յատկացուած բաժնին մէջ :

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Չէյթունի ձախողանքէն վերջ՝ տաճկահայ մտաւորականութեան մեծամասնութիւնը, Լոնտոնի համալսարանով, դատապարտեց Հնչակեան Կեդրոնական Մարմինը, դանոնք ճանչնալով՝ թրքահայ իրականութեան անձանօթ, մեծամիտ, փառամոլ եւ բախտախնդիր անձեր, ինչպիսին են՝ Նազարպէկ, Սապահգիւլ, Սադունի, Արզու-

ՄԽՑ ՇԱՀԷՆ

Գ. ԶԻԹՃԵԱՆ

մանեան, Էւայն, եւ փորձեր եղան դանոնք չէզոքացնելու, բայց ի դուր: Որով՝ այդ բողոքող մտաւորականութիւնը կազմեց «Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւն»ը:

Այս հարուածը պատճառ դարձաւ փոխ-վրէժի, Փոթիի մէջ սպաննելով Մշեցի Միս Շահէնը, Արապոյի անգուղական ընկեր՝ ծանօթ եւ քաջ յեղափոխականը, որ ղեկավարած էր Զոք-Մարզուանի ինքնապաշտպանութիւնը, քանի մը անգամ բանտարկուած եւ աքտորուած, անցած էր Ամերիկա, բայց հայրենիքի սիրոյն, դարձեալ երկիր վերադարձած էր շարունակելու համար հայ ազատագրական գործը:

Քիչ յետոյ՝ նման հարուած մը կը տրուի Գարեգին Զիթճեանին («Զայն Հայրենեաց»ի խմբագիր), որ պառակտումներուն դարման մը գտնելու բարի տրամադրութեամբ ճամբայ ելած էր դէպի Օտեսա:

Այս գոյգ դոհներու կորուստը պատճառ կը դառնայ որ, իրենց

գաղափարակիցներն ալ յաջորդաբար մահափորձ կատարեն Նազար-
պէկի, Սապահգիւլի եւ Քիրեաքեանի վրայ, կը սպաննեն Սաղունին,
Ա. Գրիգորեանը եւ Սըմիկեանը:

Ի վերջոյ՝ Ունճեանի եւ Թաւշանճեանի սպանութիւնով՝ 1906ին,
Վերակազմեալ Հնչակեաններն ալ երկու հատուածի կը բաժնուին:

Այդ օրերուն, Թաւրիղի Արմենականութեան ներկայացուցիչ
Ներսէս Պօղիկեան կ'անցնի Պուլ-
կարիա, ուր կը հանդիպի վերա-
կազմեալ Հնչակեաններու շարքէն
խումբ մը երիտասարդներու, ո-
րոնք դեռ նոր կազմեր էին «յե-
ղափոխական միութիւն» մը:

Ն. Պօղիկեան որ ծանօթ էր վե-
րոյիչեալ խումբի մեջ եւ սպա-
նութեանց, բանակցութեան կը
սկսի այս վերջիններուն հետ, եւ
խորհրդակցաբար կազմակերպու-
թեան անունը կը մկրտեն «Գա-
ղափարակցական Միութիւն»:

Այս յաջողութենէն խանդա-
վառուած, Ն. Պօղիկեան Պուլ-
կարիայէն Եգիպտոս կ'անցնի
1907ին:

Սօսքը ամառ Ռամկավար հիւ-
նադիր Մ. Նաթանեանին.—

« Գաղափարակցական Միութիւնը կ'ընդգրկէր իր մէջ՝ Արմե-
նական կազմակերպութեան ազգային ազատագրութեան ոգին, որ
ուշադրութեան առարկայ եղաւ վերակազմեալ «Աղքեան հատ-
ուածին, որուն Եգիպտոսի ներկայացուցիչն էր Միհրան Տամատեան,
որ փափաք յայտնեց յանուն իր կուսակցութեան միանալ «Գաղա-
փարակցական Միութեան» հետ:

« Բանակցութիւններու շնորհիւ, ջերմ մթնոլորտի մը մէջ հա-
մաձայնութիւն դոյացաւ. Վերակազմեալ Հնչակեաններու հատուա-
ծին բոլոր մասնաճիւղերը, ինչպէս նաեւ Ամերիկայի 1908 Յունիւլ. 1
պաշտօնագրով, վերջնականապէս միակ կուսակցական անուն մը
ընդունելու, որ եղաւ՝ «Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակեր-
պութիւն»:

Վերակազմեալ Հնչակեաններու կողմէ՝ Փօքը Հայքի ներկայա-
ցուցիչ Ժիրայր Վահէ, Գաղափարակցական Միութեան կողմէ՝ լիազօր
Ն. Պօղիկեան, խորհրդական ունենալով Միք. Նաթանեան եւ Յա-
րութիւն Պէյլէրեան, Վերակազմեալ Հնչ. կուսակցութեան Կեդր.

ՆԵՐՍԷՍ ՊՕԶԻԿԵԱՆ

Յանձնախումբի կողմէ լիազօրներ՝ Տոբթ. Էնֆիէճեան, Մ. Տամատեան, Գ. Գրիգորեան, Շ. Հովիւեան :

Վերոյիշեալներու ցանկութիւնն էր՝ Հայ Յեղափոխական գործը հասցնել միահամուռ համաձայնութեան, ի մի համախմբելով տաճկահայ դատի համար կազմուած բոլոր կուսակցութիւնները, հայութեան եւ հայրենիքի շահերը վեր դասելով կուսակցական որեւէ նկատումէ եւ հաշիւէ :

Նպատակ ունենալով Հայ ժողովուրդը պատրաստել ինքնապաշտպանութեան, ի հարկին ի գործ դնելու համար ընդհանուր ապրատամբութիւն :

Զգուշանալ՝ վաղաժամ ցոյցերէ եւ մասնակի շարժումներէ :

Ազատել Տաճկահայաստանը Օսմանեան բռնակալութենէն եւ հիմնել այնտեղ անկախ կառավարութիւն մը, հաստատուած սահմանադրական լայն հիմունքներու վրայ, որ ապահովէր միանշամայն՝ այնտեղ ապրող միւս փոքրամասնութեանց բարօրութիւնը, ազատ եւ խաղաղ մշակութային զարգացումով, համաձայն իրենց ցեղային յատկութեան, եւ այլն, օտար ցեղերու համերաշխութեամբ : Գործունէութեան վայր ունենալով՝ Տաճկահայաստանն ու Կիլիկիան :

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

1908ի թրքական Սահմանադրութեան առթիւ, առանց ցեղի եւ կրօնքի խտրութեան՝ ազատութիւն, հաւասարութիւն եւ կըրայրութիւն հռչակուած ըլլալով, «Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութիւն»ը նոր խորհրդակցութեան եւ նոր ծրագրի պէտքը զգաց, որով 1908 Հոկտ. 4ին, Աղեքսանդրիոյ մէջ կրկին ժողով դամարուելով յարմար դատուեցաւ Արեւմտեան պետութեանց ուսուցիչար սահմանադրութիւնը հիմ ընդունիլ եւ պատշաճեցնել զայն թուրքիոյ իրականութեան, ստեղծելով «Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւն» :

Այս նորակազմ կուսակցութեան որոշումին տակ ստորագրեցին Ն. Պողիկեան, Միք. Նաթանեան, Միհրան Տամատեան, Շաւարշ Հովիւեան, Կարապետ Գրիգորեան :

Հետեւաբար՝ Օսմանեան նոր Սահմանադրութեան խոստացած ազատութենէն օգտուելով, Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութիւնը իրեն գործունէութեան հող ընտրեց Հայ ազգային ներքին բարեսիրական, կրօնական եւ մշակութային խնդիրները :

Գում-Գաբուի, Երլտրզի եւ Պանք Օթօմանի ցոյցերը դէշ ազդեցութիւն գործած ըլլալով թուրք ղեկավարութեան, մանաւանդ պոլսահայութեան վրայ, այս վերջինները՝ իրենց դէմքը պահելու համար մայրաքաղաքին մէջ, ստիպուած էին կձկուիլ կրօնական դեմոնի

բավիզ եւ օժանդակ հանդիսանալով Հայ Բարեգործական մեծ Հաս-
տատութեան աշխատանքներուն, որ արտասահմանի մէջ կարեւոր
աշխատանք ունի տանելիք եւ կոչում մը՝ իրագործելիք:

Եթէ կարգ մը կուսակցութեանց գործունէութեան մէջ, կրօնա-
կան հալածանքներով, զինական անիմաստ ցոյցերով, տեղորններով
եւ եղբայրասպանութիւններով բախտախնդիր երեւոյթներ արձա-
նադրուած են՝ ի վնաս Հայ ժողովուրդին, Ռամկավար Ազատական
կուսակցութիւնը երբեք չէ փորձուած նման թեթեւամիտ եւ վնասա-
կար ելոյթներ ունենալ, որով իր պատմութեան էջերը մաքուր են
այդ ուղղութեամբ:

Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան մէջ նշանաւոր դէմքեր հանդի-
սացած են՝ Միք. Նաթանեան, Տամատեան, Թէրզիպաչեան, Արտակ
Դարբինեան, Հրաչ Երուանդ, Էւայն:

ԲԱՐՁՐԱՍՏԻՃԱՆ ԿՂԵՐԱԿԱՆՆԵՐ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

Ինչպէս յիշած էինք, Հայ ազատագրական պաշտօնական շարժումը ծնունդ առաւ Պոլսոյ Պատրիարքի եւ Ազգային Ժողովի որոշումով, եւ անոնց թելադրութեամբ կազմուեցաւ «Ուսումնասիրաց Միացեալ Ընկերութիւն»ը:

Օրուան Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեան յայտարարած էր այս առթիւ. — « Ազատագրութեան դորձը, ո՛չ մէկ օրուան եւ ոչ ալ մէկ մարդու ձեռքով կը կատարուի. պատրաստուինք մեր ապագայ յաջողութեան համար: Պէտք է ուսուցիչներ զրկենք Հայաստան, Հայ Ժողովուրդի ծոցը, պատրաստելու համար զանոնք լաւագոյն օրերու յաղթանակներուն համար »:

Առաջադրութիւն մը, որ իրականութիւն դարձաւ Խրիմեան Հայրիկի, Փորթուղալեանի, Տամատեանի եւ Արմենականներու ձեռնբէցութեան շնորհիւ:

Ներսէս Վարժապետեանի Պատրիարքութեան օրերուն էր դարձեալ, որ Պոլսոյ Ազգային Ժողովը իր ամենամեծ սխալը դորձեց, մերժելով Հայերու զինուորական ծառայութիւնը եւ անոր փոխարէն ընդունելով զբամակեան տուրքի հատուցումը (պէտէլ ասկէրի):

Այսպէսով մեծագոյն հարուածը տրուած եղաւ Հայ ազատագրութեան գործնական պատրաստութեան եւ կարելի յաջողութեան:

Որովհետեւ, Ժողովուրդի մը ազատութիւնը եւ անոր հայրենիքին ազատագրումը զութով, խնդրանքով կամ բողոքով չէ որ կ'իրականանայ, այլ յեղափոխութեամբ, ղէնքի ուժով, «երկաթեայ շերտի»ով, ինչպէս Խրիմեան Հայրիկ փաստով տեսաւ եւ խոստովանեցաւ Պերլինէն ձեռնունայն վերադարձին:

Բայց աւա՛ղ, Հայ Ժողովուրդին կրօնամոլ, լուսայասէր եւ թուրամորթ ներկայացուցիչները ղէմ քուէարկեցին Հայերու զինուորական ծառայութեան, անոնց կրթութեան ու փորձառութեան, որ ազատատենչ Ժողովուրդներու զոյութեան եւ պահպանման լաւագոյն երաշխիքը կը կազմեն:

«Խեղացի» Ազգ. Ժողովի անդամներուն այս ապիկար մերժումն ալ բաւական չէր կարծես, Հայ կուսակցութիւններու կողմէ հրահրուեցան ցոյցեր եւ ընդհարումներ, պոմպեր եւ ղէնքեր գոռացին, որոնց «մասնագէտներ»ն խի իրենց անփորձութեան զոհերը դարձան

Հասարակ մարզանքի ժամանակ, ինչպիսին է Քրիստափոր Միքս-
յէլեան եւ իր աշակերտը Վոամչապուհ :

Հայ յեղափոխականն ու ազատատենչ ղեկավարները կարծեցին
թէ նման ցոյցերով եւ գոռոցներով ազատութիւն պիտի դայ իրենց
երկնքէն, բայց աւա՛ղ, անոնք ոչ միայն նուազագոյն բարօրութիւն
չապահովեցին տառապակոծ հայ ժողովուրդին, այլեւ աւելի խո-
րացուցին անոր վէրքերը, աւելի առատօրէն հոսեցուցին անոր երակ-
ներուն արիւնը, մինչեւ որ Ապրիլեան դժբախտ օր մը, ամբողջ
Տաճկահայութիւնը իր գոյքերով ու ստացուածքով, շարժական ու
անշարժ սրբազան կալուածներովն ու հազարամեայ յիշատակարան-
ներով եւ Փիղիքահան դոյութեամբ մոխիր դարձաւ ու անէացաւ
զազրելի դահճապետի գարշապարներուն տակ :

Հայ ազատագրական շարժման սկզբնական օրերուն դործի էին
լծուած եւ կարեւոր դերեր կատարած հայ կղերականներէն ոմանք,
ինչպէս Վարժապետեան, Երկաթ Պատրիարք (Մատթէոս Իզմիր-
լեան), Խրիմեան Հայրիկ, եւ այլն :

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐՎԱՊԵՏԵԱՆ

Ըստ Մինաս Զերազի

«Կենսագրական Միսիոններ» հրատարակութեան

Ներսէս Վարժապետեան ծնած է Պոլիս 1837ին. խոնարհ եւ չքա-
ւոր ընտանիքի զաւակ՝ տքնաջան աշխատանքներով կը յաջողի դար-
զանալ եւ դպրոցներու ունուցիչ կը կար-
գուի, ապա կ'օժուի վարդապետ : Այս վեր-
ջին ասպարէզով կարելիութիւն կ'ունենայ
միտքը աւելի զօրացնել, դառնալ պարթե-
ւահասակ, վեղարը գլխուն ներկայացնելով
վեհութեան մարմնացում մը :

Քաջահմուտ կը դառնայ հին եւ նոր Հա-
յերէն լեզուներուն, օսմանեան նախարար-
ներուն հիացում կ'ազդէր իր խօսած թուր-
քերէնով, օտար դեսպաններուն հետ կը
խօսակցէր սահուն եւ անթերի Փրանսերէ-
նով մը, զոր գրեթէ ինքնօգնութեամբ սոր-
ված էր :

Անկեղծ հաւատացեալ մը ըլլալով՝ իբր
դրապէտ՝ կրօնական նիւթերը պարունակող
դործեր միայն հրատարակած է, նշանաւոր դառնալով իր Աստուա-
ծարանական դասաւանդութիւններովը :

Քրիստոնէական անյիշահարութիւնը իր գեղեցիկ ձիրքերէն մէկը

եղած է. միշտ ներող եղած է, հանդէպ մանաւանդ անոնց՝ որոնք նախանձի բերումով իր առջեւ հոր կը փորէին:

Նիւթական դժուարութիւններու առաջ երբ ուսման կամ դպրոցական դործերը դանդաղէին, իր հակառակորդները զինքը վարկաբեկելու համար կ'ըսէին. — Պատրիարքը հակառակ է դաստիարակութեան: Իսկ ինքը կը գոռար. — Մենք գերդաստանով եւ անունով վարժապետ, ի՞նչպէս կարելի է որ հակառակ ըլլամ դաստիարակութեան: Կ'ուզեմ որ հայկական դպրոցները զօրաւոր դառնան, որովհետեւ ես միմիայն դպրոցներէն կը սպասեմ ազգին փրկութիւնը:

1862ին Ատանա կ'երթայ, ներքին կոիւնքը կարգադրելու համար. Սիսի մէջ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Կիրակոս կաթողիկոսէն որ իր վրայ հիացողներէն մէկը եղած է:

Իր հետ բերած է Զէյթունի մասին անհուն սէր մը: 1872ին, էջմիածին մեկնած է եպիսկոպոսական վաւերացում ստանալու համար. վերադարձին իր հետ բերած է Քամառ-Քաթիպայի հայրենասիրական մէկ երգարանը:

Ներսէս Պատրիարք ուժ կուտար բոլոր կրթական հաստատութիւններուն, մանաւանդ Ներսէսեան վարժարանին եւ Գալֆայեան որբանոցին: Գումարած է վարժապետական ժողով, համաձայնագրային եւ անասական առաւելութիւններ ստանալու համար:

Ներսէս Պատրիարք՝ թէպէտ թունդ հայրենասէր, բայց իր խոհական ընթացքովը պահպանողական քաղաքականութեան հետեւած է նախապէս, գիտնալով որ հայ տարրը բաւական զօրեղ չէ Տաճկահայաստանի մէջ տարբեր աշխարհավարութիւն մը ընդգրկելու համար: Բայց երբ ռուս-թրքական պատերազմը տեղի ունեցաւ 1878ին, եւ ռուսական յաղթական բանակը Կոստանդնուպոլսոյ դուռը հասաւ, թրքահայաստակ քրիստոնեայ ազգերու վիճակը բարւոքելու հարց ծագեցաւ, որով պահպանողականներն ալ դործի լծուեցան այս ուղղութեամբ, ինչպէս նաեւ Ներսէս Պատրիարքը: Այս վերջինս եթէ անտարբեր մնացած ըլլար՝ Վասակ մը պիտի նկատուէր հայ ժողովուրդի համար եւ պիտի անիծուէր իբրեւ ստրկապետ, օրուան ներկայացուցած առաւելութիւններէն չօգտուող կոյր մէկը:

Եւրոպական ազգերն ալ սկսան զրդուել Հայերը այս ուղղութեամբ դանոնք կոչելով « թուրքին դարչապարը լիզող Արամի որդիները »:

Ներսէս նկատողութեան աւնելով այս վերջին զրգոութիւնը, եւրոպական թերթերուն պատասխան տուաւ «Un vrai fils d'Aram» վերնադրով յօդուած մը գրելով նոյն թերթերու էջերուն:

Ներսէս Պատրիարքի գլխաւոր խորհրդականները եղած են Գրիգոր Օսեան եւ Սերվիլէն:

Ներսէս Վարժապետեան 12 տարի Պատրիարքութիւն վարեց Պոլսոյ մէջ, իր զիւանազիտական ճարտարութեան շնորհիւ հայկական հարցը առաջին անգամ սեղանի վրայ դրաւ 1872ի «Պատմական տեղեկագրով», 16րդ յօդուած անունով, եւ կարողացաւ հայ ազգային դատը պաշտպանել Սուլթանին եւ նախարարներուն առաջ, որոնք կ'ակնածէին իր մեծութենէն. իր խոհեմ ընթացքով հալածանքէ զերծ պահեց նաեւ իր խորհրդականներն ու աշխատակիցները: Սոյն տքնաջան աշխատանքները, արտաքին եւ ներքին հոգսերը խանդարեցին իր կորովի անողջութիւնը, շաքարախտը սկսաւ կրծել զինքը, որ յաճախ գործերէ հրժարումի պատճառ կ'ըլլար:

Օր մը իւրայիններուն յայտնեց թէ՛ «Սուլթանը կ'ուզէ որ Պատրիարք մնամ. կը կարծէ թէ զիս կաշտած է իր նուէրներովն ու շքանշաններովը, սակայն թող զիտնայ որ՝ օր մը գէվրէյով մը իր ընծայած 1000 ոսկին եւ շքանշանները ետ կը զրկեմ իրեն, եթէ չարունակէ իր խտուրթիւնը իմ ժողովուրդիս զլխուն »:

Իր շուրջի ազգայինները համոզեցին որ՝ այդպիսի բան չընէ եւ Սուլթանին կատաղութիւնը չմաղէ Հայոց զլխուն. որով ետ կեցաւ իր մտքէն, բայց հետագային նոյն արարքը գործեց Իզմիրլեան Պատրիարք:

Ներսէս Պատրիարք փափաք ունէր Եւրոպա անցնելու, նախ իր հիւանդութեան դարման մը գտնելու, երկրորդ հայկական հարցը արծարծելու համար. այս մասին Մինաս Չերազին հարց կուտայ թէ — Ո՞րքան ուզիդ կը գտնէր իր մտածումը:

Մինաս Չերազ կը պատասխանէ. — Քանի որ անլեզու Խրիմեան Հայրիկ կարողացած է համակրանք շահիլ, Դուք Չեր քաջալարժ Փրանսերէնով ու զիւանազիտական լեզուով կարող էք աւելի լաւ ազդեցութիւն գործել:

Ներսէս Պատրիարք՝ Եւրոպայի ճանապարհական ծախսը իր հնչուն դրամով բաւ համարելով եւ Մինաս Չերազի քարտուղարութիւնն ալ ապահովելով, կ'որոշէ Եւրոպա անցնիլ, նոյնիսկ էջմիածնայ կաթողիկոսութեան թեկնածութիւնն ալ կը մերժէ եւ քուէն կուտայ Մակարին, որպէսզի «չզաւաճանէ ազգին ու եկեղեցիին»: Բայց կը թուի թէ նա դարձեալ գտնուած է այդ դերին մէջ, որովհետեւ մանկութենէս կը յիշեմ իր մասին երգուած հետեւեալ տունը.

Մակար Սրբազան օծեցին
Մակար քանդեց Հայուն տունը,
Նաննի, Նաննի ջան... եւայլն:

Բայց Ներսէսի հիւանդութիւնը կը ծանրանայ: 47 ամեայ Պատրիարքը կը վախճանի Օրթագիւղի իր տան մէջ 1884 Դեկտ. 7ին, սուգի մատնելով իր երախտագարտ ժողովուրդը եւ անոր ողբերգ-

Ներուն առարկան դառնալով, որոնցմէ կը յիշեմ տուն մը՝ յիսուն տարիներէ ի վեր միաքս մնացած։—

Ներսէս մեր մէջ անուն շատ կայ,
Բայց նոքա չեն վարժապետեան.
Եգալի էր, անգուգական,
Լանֆ ու ողբանֆ
Բազմաշխատ Ներսէս: Եւայն:

ԵՐԿԱԹ ՊԱՏՐԻԱՐԲ (ՄԱՏԹԷՈՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ)

Հայ բարենորոգչական եւ ազատագրական շարժումին մէջ կարեւոր եւ քաջարի դեր ստանձնած է Իզմիրլեան Պատրիարք, որուն համար ժողովուրդը զինքը կոչած է «Երկաթ Պատրիարք»: Ան է որ հովանաւորած եւ զեկամարած է Պոլսոյ ցոյցերն ու բողոքները, որոնք յաճախ պատճառ դարձած են հաղարարու Հայերու արեան. մասնաւորաբար Գում-Գարուի ցոյցը, ուր առաւելապէս զոհ դացին գաւառահայերը:

Այս առթիւ Ղալաթիա ապաստանածներուն թիւը կը հասնի 450ի. որով՝ Իզմիրլեան առիթը յարմար նկատելով կը զարնէ օտար հիւ-

պատաներու դռները, կոչ ընելով անոնց քրիստոնէական զգացումներուն եւ խնդրելով անոնց միջամտութիւնը: Բայց աւագ, իր բոլոր դիմումները կ'անցնին ապարդիւն: Հայկական խնդիրը անհապատասխան գտնելով իրենց պետական շահերուն՝ կ'օրօրեն զայն եւ ընթացք չեն տար եղած դիմումներուն: Միակ ձանձրոյթը որ կ'առնեն այդ ալ իրենց հսկողութեամբ եւ իրենց նաւերով վերջնականապէս Թուրքիայէն հեռացնել կ'ըլլայ՝ եկեղեցիները ապաստանած « ըմբոստները »:

Սուլթան Համիտ տեղեկանալով Երկաթ Պատրիարքի գործունէութեան, որ հիւպատոսներու միջամտութեամբ յաճախ տաղ-

ւուկ ալ կը պատճառէր իրեն, Արթին փաշան միջնորդ կ'ուղարկէ Իզմիրլեանի մօտ շքանշաններով, համոզելու զայն որ սահման մը զնէ իր սանձարձակ բողոքներուն: Բայց Իզմիրլեան՝ իր բողոքը, ետ կը վերադարձնէ Սուլթանին շքանշանները:

Այս դէպքը պատճառ կ'ըլլայ որ Իգմիրլեան աքսորուի Երուսաղէմ: Բայց Օսմանեան Սահմանադրութեան օրերուն կ'ազատի եւ Պոլիս կը վերադառնայ արքայական ընդունելութեամբ: Պոլսոյ Պատրիարք կ'ըլլայ 1908ին՝ երկրորդ անգամ ըլլալով: Նոյն տարին Կաթողիկոս կ'ընտրուի Էջմիածնայ Աթոռին եւ կը վախճանի 1911 Դեկտեմբեր 24ին:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Սրբմեան Հայրիկի հայրենասիրական աղգային գործունէութիւնը կը սկսի 1860 թուականին, Վարազայ վանքի մէջ հաստատած իր դպրոցով, ուր կը հրատարակէր «Արծիւ Վասպուրականի» պարբերաթերթը:

Պոլսոյ Պատրիարքութեան շրջանին, 1860էն 1873, զարկ տուաւ

հայ ազատագրական պայքարին: Հայ Ազգ. Ժողովի անունով կառավարութեան յանձնեց 1872ին, 16րդ յօդուած անունով պատմական տեղեկագիրը, Հայաստանի զուլումներուն վերջ դրուելու եւ բարենորոգումներ կատարելու համար: Սոյն հարցը, ձեռնհասօրէն ներկայացուց նաեւ Պերլինի վեհաժողովին, քրիստոնէական սրբութեանց հիման վրայ խնդրելով անոնց օժանդակութիւնը՝ ազատելու

համար հայութիւնը հեթանոս պետութեան մը վայրագ ճիրաններէն :

Աւա՛ղ, կը սխալէր Հայոց Հայրիկը : Հոն հարցերը չէին լուծուեր քրիստոնէական սկզբունքներու եւ մարդկային բարի զգացումներու հիման վրայ, այլ քաղաքական փոխադարձ շահերու վրայ, ուր չէին կրնար արձագանգ գտնել Խրիմեանի առաջարկները :

1878ի անգլիաթուրք փոխադարձ օգնութեան դաշինքով արդէն Կիպրոսը կ'անցնէր Անգլիացիներուն ձեռքը, Ռուսիոյ Միջերկրական ծով մուտքը արդիւնելու պայմանով, որով նոյն տարին ձախողեցաւ Հայկական հարցը Պերլինի ժողովին մէջ :

Երբ յուսահատ՝ Խրիմեան վերադարձաւ Պերլինէն, հայ ժողովուրդին պատմեց «հերիսայի» իր հռչակաւոր պատմութիւնը յայտարարելով որ՝ «Միջազգային քաղաքական դէմքերը կը նմանէին հերիսայի կաթսային շուրջ բոլորուած շատակներնու, որոնք ձեռքերնին ունէին երկաթէ շերտեր, իսկ իմա թուղթէ էր, որով ոչ մէկ կերպով կարողացայ օգտուիլ :

«Հայ ժողովուրդ, ասկէ վերջ պէտք է պատրաստել եւ ունենալ երկաթէ շերտեր, հերիսայէն կարենալ օգտուելու համար» :

Ուրիշ անգամ մը Լոնտոն հանդիպելով, Խրիմեան Հայրիկ կարողացաւ տեսակցութիւն մը ունենալ Անգլիոյ Վիքթորիա թագուհիին հետ : Իր բոլոր կարողութիւնը թափեց, անոր քրիստոնէական եւ մարդկային բարի զգացումները զրգոյնով, դուրսը շարժելու եւ օժանդակութիւն ձեռք բերելու առաւարակոծ հայութեան համար :

Բայց թագուհին կը պատասխանէ. —

« Հայրիկ, ո՛չ մէկ կասկած հանդէպ ձեր իրաւունքներուն եւ պահանջներուն, որուն արժանի էք փոխադարձաբար՝ ես ալ կը ցաւիմ Ձեզ հետ Ձեր ժողովուրդի այդ դառն կացութեան մասին . սա իմ անկեղծ քրիստոնէական զգացումս է : Բայց իբրեւ Անգլիոյ թագուհի՝ իմ քաղաքականութիւնս ու հայրենիքիս շահը կը պահանջեն որ՝ ես նախ հաւատարիմ գտնուիմ իմ հայրենիքիս շահերուն եւ քաղաքականութեան :

« Ես իմ հովանաւորութեանս տակ ունիմ հարիւրաւոր միլիոններով մահմետականներ, որոնց Մուհամմէտի փոխանորդը թուրք Սուլթանն է . հետեւաբար՝ ես ինչպէ՞ս դժգոհ ձգեմ զանոնք, պաշտպանելու համար քանի մը միլիոն Հայեր, վարկաբեկելով կամ պարտադրելով իմ միւսլիման աշխարհի Մուհամմէտի փոխանորդ Սուլթանը, միաժամանակ զանոնք լաբելով իմ դէմ » :

Բայց, երանի թէ այսքանով դոհանար Անգլիոյ քաղաքական չկամութիւնը : Ան քիչ մը աւելի առաջ գնաց ի վնաս Հայուն :

Ինչպէս արդէն քանի մը անգամներ յիշեցինք, եւրոպական կեղծ բարեկամութիւնը Հայերու հանդէպ, հաւատք եւ ուժ կը ներշնչէր Հայուն, առիթ կուտար հրապարակ դալու, ցոյցեր եւ ըմբոստութիւններ

կազմակերպելու, սպասելով երոպական օգնութեան: Մինչդեռ երոպացի զիւանազանները, երբ կը տեսնէին որ լարուած թակարդը իր արդիւնքը տուած է եւ արիւնը կը հոսի, ձեռքերնին շփելով ներքին գոհունակութեամբ, քմծիծաղով մը Պապը-Ալիի դուռը կը դարնէին, իւրաքանչիւրը իր հաշտոյն բտելու:— «Վեհափա՛ն, մենք ալ կը ցաւինք որ Հայերուն ելոյթը Հափազանց վտանգաւոր կը դառնայ Ձեր կայսրութեան. քիչ մը իւշ քսեցէք մեր հացին, որ կերպով մը առաջըր առնենք այդ չարագործներուն »:

Թուրքն ալ Հայուն չափ միամիտ, կարծելով որ Հայերը ինքնադուխ բան մը կրնան ընել, կ'ապաւինէր եւրոպական զիւանազանական «չնորհ»ին՝ Հայոց յարուցած տագնուկէն ազատելու համար:

Նման խաղեր կը կրկնուէին ու կը վերանորոգուէին յաճախ, մէկ կողմէն թալանի ու ջարդի ենթարկելով Հայերը, միւս կողմէն՝ պարտադրելով Թուրքիան քաղաքական եւ հողային զիջումներու, ինչպէս՝ Թարապուսը, Կրէտէն, եւայլն:

Դիւանագիտական այս խարդախութեան իրր փաստ, հետագայ էջերուն մէջ պիտի հանդիպինք օրուան թուրք զիւանազատ Սալէհ Միւնիի փաշայի վաւերաթուղթերէն առնուած ընդօրինակութեան մը:

Պրիմեան իր ամբողջ կեանքը նուիրեց հայ ժողովուրդի ազատագրութեան եւ բարօրութեան դատին, բայց Սուլթանը զայն եւս աքսորեց Երուսաղէմ 1890 Յունուար 1ին: Ազատուելէն ետքը հայ ժողովուրդը զինք կոչեց «Հայոց Հայրիկ» եւ ի վերջոյ բարձրացուց զայն Հայոց Հայրապետական Աթոռ: Երախտագիտական եւ պաշտամունքի բազմաթիւ երգեր հիւսուած են իր մասին ու երգուած, որոնցմէ կ'արձանագրենք քանի մը տուն՝ իրր նմոյշ:—

Գարուն է եկել, բացուել վարդ ծաղիկ,
Կարօտ ենք տեսիլդ, հայրիկ ջան, դարձիր հայրենիք.
Մեր սիրտն ու հոգին քո գլխին դուրպան,
Հրեշտակ հայ ազգին, հայրիկ ջան, դարձիր դէպի Վան:
Պատանիք, մանկունք, օրիորդք, կուսանք,
«Հայրիկ» կանչելով, հայրիկ ջան, քաշեմ հառաչանք,
Իսկ անտէր որբեր արտասուք աչքին,
Կարօտը քաշեմ, հայրիկ ջան, քո գուրգուրանքին:

Սողոմ, Սոկրատէս, մարտարն Կիկերոն,
Չունեցան յօսքերդ, հայրիկ ջան, հովիւ դու զգօն,
Թշուառին բողոք, գրկեալին պաշտպան,
Գու ես հայ ազգին, հայրիկ ջան, ջահ մուիրական:

Ուր որ ալ լինես, ուր որ ալ գնաս,
Քո փայլուն ջահովդ, հայրիկ ջան, մեզի յոյս կուտաս.
Եւրոպ մանաչեց քո վեհ արժանիք,
Ունիս մի տիտղոս, հայրիկ ջան, «Հայրենեաց Հայրիկ»:

ՄԱՂԱՔԻԱ ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲ

Վերոյիշեալ բարձրաստիճան կղերականներուն զուգընթաց կը յիշուի նաև Օրմանեան Պատրիարքը իրրև հակաշեղափոխական եւ հայ ազատագրութեան հակառակորդ, ինչ որ թիւրքիմացութեան արդիւնք է. սրովհետեւ Օրմանեան Պատրիարք աւելի փորձառու, զարգացած եւ խոհեմ մէկը, չէ ունեցած այն մակերեսային հայրե-

նասիրական զգացումներն ու զործունէութիւնը, զոր ունեցած են ուրիշներ: Օրմանեան Պատրիարք աւելի մեծ փորձառութիւն ունենալով, անցուղարձերը կը դիտէր անվստահութեամբ, սրովհետեւ շատ լաւ կը հասկնար եւրոպական խարդախ դիւանագիտութիւնը, եւ կը նախընտրէր լեզու գտնել ուղղակի թուրք կառավարութեան հետ՝ միջնորդութեամբը բարձրաստիճան հայ նախարարներու, ինչպէս թուրքիոյ Արտաքին Գործոց նախարար Նորատունկեանի, քան զո՛հ երթալ եւրոպական խաղերուն: Սկզբունք մը, որ հայ ազատագրական շարժման ղեկավարներուն խորթ հնչելէ

աւելի, դաւաղրութիւն կ'երեւար, քան ուղղամիտ տրամաբանութիւն մը: Հետեւաբար, երկար ժամանակ ենթարկուեցաւ հալածանքի եւ նախաախնիքի՝ իրրև հայ ազատագրութեան դէմ դաւաղիր մը:

Սրբիմեան Հայրիկ երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուելէ վերջ էջմիածնայ Հայրապետական դահլը կը բարձրանայ, հայ մեծաւոր մը թիֆլիզի Փոխարքային մտերմօրէն հարց կուտայ.—

« Հայկական ազատագրութեան եւ յեղափոխութեան ներշնչիչ Սրբիմեան Հայրիկի էջմիածնայ կաթողիկոսական աթոռը ի՞նչպէս վաւերացուցիք, երբ անո՞ր կողքին կար ոչ-յեղափոխական Օրմանեան սրբազանի թեկնածութիւնը, որ անտես առիք »:

Փոխարքան կը պատասխանէ.—

« Մենք երկուքն ալ շատ լաւ կը ճանչնանք. Սրբիմեան Հայրիկը իր յեղափոխական կազմուածքով շատ աւելի անվնաս մէկն է քան զարգացած եւ ճարպիկ դիւանագէտ, ոչ-յեղափոխական Օրմանեան

Սրբազանը, որ կարող է հայկական հարցի շուրջ հոլովուող եւրոպական դիւանագիտութիւնը իր ձեռքին մէջ խաղցնել, յանուն հայկական հարցի բարօրութեան, եւ հետեւաբար վնասակար դառնալ նաեւ մեզի » :

Օրմանեան Սրբազան ընդարձակ յուշեր ունի տպագրուած՝ իր տեսակէտները փաստող եւ արդարացնող: Բժախնդիր քննադատներուն կ'առաջարկենք զանոնք գտնել եւ ուսումնասիրել:

Եւ վերջապէս, հայկական հարցի ախուր վերջաւորութիւնը, խարուած զոհը եւրոպական դրամատիրութեան, ապացոյց մըն է որ Օրմանեան Սրբազան իրաւունք ունէր: Այս ճշմարտութիւնը աւելի ցայտուն դարձնելու եւ համոզուելու համար աչքէ անցնենք թուրք դիւանագէտին հետեւեալ խոստովանութիւնները.—

ՍԱԼԵՀ ՄԻԻՆԻՐ ՓԱՇԱՅԻ ՎԱԽԵՐԱԹՈՒՂԹԵՐԷՆ

Փամանակի նախարար՝ Մահմուտ ձէլալէթտին փաշայի եւ Փարիզի դեսպան Սալեհ Միւնիր փաշայի վաւերաթուղթերէն առնուած ճշմարտութիւնը, սապէս կ'արտասուէ թուրք լրագրութիւնը.—

« Ինքնապաշտպանութեան ջանքերով՝ Հայերը միաժամանակ կը ցանկային հայկական ինքնավարութիւն մը ունենալ վերջականապէս, Թուրքին ինքնակամ եւ ինքնակալ լուծէն ընդմիշտ ազատուելու համար:

« Արդէն Եւրոպացիներուն հետաքրքրութիւնը շարժած էին, պաշտօնական շրջանակներու մէջ մասնաւոր քարոզութիւններ կատարելով, որոնք նոյնպէս համոզում գոյացուցած էին թէ — պէտք էր բան մը ընել, եւ այդ բանն ալ պէտք էր իրենց շահերը շօշափէր միաժամանակ «Հայկական Հարց» անուան տակ:

« Հայկական հարցին աւելի հետաքրքրութիւն ցոյց կուտային Անգլիա եւ Ռուսիա: Առաջինը կը պահանջէր՝ «հայկական բարենորոգում», իսկ Ռուսիա՝ «հայկական անկախութիւն»:

« Անգլիական պատուիրակ Սալդարի՝ իր թէզը պարտադրելու համար, կը համոզէր թուրք Սուլթանը թէ — Անատոլուի Հայերը ընդունակ չեն ինքնավարութեան, մասնաւոր՝ անոնք համախումբ չեն բնակիր Անատոլուի մէջ, խառնուած ըլլալով Թուրքերուն հետ որեւէ տեղ: Հայերու ինքնավարութեան յարմար կեդրոն մը, մայրաքաղաք մը չկայ. աւելի լաւ է բարենորոգումներ կատարել Յըդ-յօդուածի համաձայն:

Իսկ Ռուսիոյ մեծ դեսպան Նէլիտով կ'ըսէր.— Պէտք է ինքնավարութիւն տալ:

Հակառակ Անգլիոյ առաջարկներուն՝ այս վերջինս Սուլթան Համիտին կ'ըսէր.— Արեւելեան նահանգներու ըմբոստութիւնները մեծապէս կը մտահոգեն ոռւս պետութիւնը եւ Չարը, եւ եթէ այս—

պէս շարունակուի, հայկական խնդիրը փորձանք մը պիտի բանայ թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ՛ Ռուսիոյ դիմունքն:

Պէտք է խիստ շարժիլ եւ զսպել ըմբոստութիւնը, պէտք չէ տկարութեան նշաններ ցոյց տալ՝ Հայերու ծայրայեղութեանց հանդէպ, եթէ ոչ ամբողջ Անատոլուն՝ ըմբոստութեան բոյնի մը պիտի վերածուի, անհաշիւ արիւն պիտի հոսի, ըմբոստ Հայերը Եւրոպայի դուրժը պիտի շարժեն եւ հաւանական է անկէ օժանդակութիւն դանեն:

Ռուսիա պիտի շարտօնէ, որ իր սահմաններուն վրայ հայկական խնդիր մը ծագի:

Նման պարագայի մը Ռուսիա Թուրքերուն կողմը պիտի բռնէ եւ Հայերուն չափը պիտի ճանչցնէ. խնդիրը պիտի կնճռոտի, եւ թերեւս թուրքեւոտս պատերազմի դուռը բացուի»:

Ի վերջոյ՝ ոռւս եւ Ֆրանսական ղեսպանները Նելիտոֆ եւ Քամպոն՝ Ապտիւլ Համիտի փափաքով, անգլիական ղեսպանին հետ ալ տեսակցեցան եւ խմբագրեցին «Հայկական բարենորոգմանց ծրագիր»ը, յենուելով Պերլինի վեհաժողովի 61րդ յօդուածին վրայ:

Գեսպաններուն խմբագրած օրինագիծը կ'առաջարկէր անմիջապէս վարչական, ելեւմտական եւ դատական բարենորոգումներ կատարել հայկական վեց նահանգներու մէջ՝ Էրզրում, Պիթլիս, Վան, Տիգրանակերտ, Սիվազ, Սարբերդ, իրենց պետութիւններուն կողմէ ալ վաւերացուեցաւ այս օրինագիծը, ապահովուելով միաժամանակ զերմանական, աւստրիական եւ իտալական ղեսպաններուն օժանդակութիւնը (13 Մայիս 1895):

Այսպէսով՝ Մուլթան Համիտ ճնշումի տակ էր: Մանաւանդ Ռուսիոյ Արտաքին Գործոց նախարար Լօպանով կը յայտարարէր թէ — Ասոր վերջը լաւ պիտի չըլլայ, եւ ծանր պատասխանատուութիւն մը պիտի ծագի:

Օրեր վերջ՝ ոռւս ղեսպան Նելիտոֆին հետ դէմ յանդիման եկած էի, դէմքէս կուահեց որ ջգայնացած էի, հետեւաբար կատակելով ըսաւ.

— Արսլան պէկս, կ'երեւի մեր չօրպանները քեզի զայրացուցին, պարզէ վիշտդ ինձի մտերմաբար:

— Գիտե՞ս, ըսի, մէկ կողմէ դուք, միւս կողմէ մենք կը մեծցնենք ու կը խառնակենք այս հայկական դործերը, կը վախնամ...

Քա՛հ, քա՛հ մը արձակելով ըսաւ.

— Ա՞յդ է տէրտդ, ուրեմն դնա. հող մի ըներ, եթէ Անգլիացիները շատ նեղեն ձեզի, մէկ միջոց կը մնայ ձեզի դիմելու, բայց՝ վստահ չեմ որ պիտի կրնաք դործադրել զայն:

Յետոյ լուրջ շեշտով մը շարունակեց.

— Հայերը՝ Անատոլուի մէջ ամենուրեք մանրէի պէս մեր միջեւ կը մտնեն եւ մեզի հանդիստ չեն թողուր: Ամենուրեք ապստամբու-

թիւններ եւ գաւեր կը լարեն, Անատոլուի մէջ անդորրութիւնը կը վրդովեն, անհնար կ'ըլլայ զանոնք հակակշռել, այս պատճառաւ որոշեցինք էրզրումի կողմերը Պուլիարիոյ նման ինքնավար անկախութիւն մը հաստատել եւ բոլոր Հայերը հոն հաւաքել:

Այժմ դնա, այս զեկուցումս անվախօրէն յայտնէ Պարոն զեսպաններուն, եւ ապա չպուխդ վառելով մէկզի քաշուէ եւ դիտէ ազմուկը: Երբ մեր Վեհափառ Չարն իսկ իմանայ այս լուրը, վայնասուն մըն է որ պիտի փրթի, քանի որ մեզի համար բացարձակապէս անընդունելի է Կովկասի չըջակայքը նման պալար մը ստեղծելը: Միաժամանակ պէտք է վստահ ըլլաք որ՝ Անգլիա առանց մեզի Անատոլուի մէջ ոչինչ կրնայ ընել Հայոց համար:

Թէպէտ վերոյիշեալ արտայայտութիւնները կատակ ընդունած էի, ամէն պատասխանատուութիւն առնելով Փրանսական զեսպանատուն մտայ եւ Քամպոնին ըսի.

— Նորին Վեհափառութիւնը բարեկարգութեան յուշադրի մասին իր առարկութիւններէն հրաժարելու վրայ էր, բայց մեծապէս կասկածեցաւ Չեր ուղարկած ծանուցագրէն: Հիմա՝ հրաժարեցաւ Անատոլուի մէջ Հայոց «բարենորոգման ծրագրէն», եւ նախամեծար համարեց էրզրումի կողմերը հաւաքել Թուրքիոյ բոլոր Հայերը, եւ հոն՝ Պուլիարիոյ նման հայկական նահանգ մը հիմնել, հետեւաբար՝ զեսպանները թող եւ առնեն իրենց յանձնած բարեկարգութեան նախագիծը, քանի որ այլեւս հարկ չկայ անոր:

Պրն. Քամպոն ակնոցը շակելէ ետքը ըսաւ.

— Ըլլալիք բան չէ ձեր ըսածը, թէ՛ ձեզի համար դէչ է հետեւանքը, եւ թէ՛ մեր գլխուն տաղտուկ բացած կ'ըլլաք. անպայման հրաժարեցուցէք Չեր թագաւորը այդ անտրամաբանական եւ վնասակար մտադրութենէն:

— Այնքան ատեն որ կասկածները չփարատին, չեմ կարծեր որ որոշումէն հրաժարի:

— Լա՛ւ, կասկածները փարատելու համար ի՞նչ պէտք է ընել:

— Ամէն բանէ առաջ պէտք է ետ առնէք այն ծանուցագիրը զոր իրեն զրկած էք:

— Մեծ անպատեհութիւն չեմ տեսներ զանոնք եւ առնելուն մէջ. ուստի ան զեսպանն ալ տեսէք եւ անոր ալ կրկնեցէք Չեր խօսքերը, եթէ ան ալ ընդունի, եւ արդէն ընդունած եմ. եթէ մենք երկուքս եւ առնենք մեր ծանուցագրերը, անգլիական զեսպանն ալ մեզի պիտի հետեւի ինքնաբերաբար:

Այդ տեղէն՝ ուստի ան զեսպանատուն վազեցի. երբ հազորդեցի եղելութիւնը՝ Նէլիտոֆ ջղազրդուելով ըսաւ.

— Այդ սխալն ալ պիտի դործէիք: Ատիկա երբեք չի կրնար ըլլալ, ինծի ըսած անգամ մի ըլլաք, քանի որ Պրն. Քամպոն եւ կ'առնէ ծանուցագիրը, եւ ալ կ'ընդունիմ:

Ու ինձմէ ետ ուղեց բարեկարգութեան ծրագիրը:

Ահա այս կերպով երեք դեսպաններն ալ ետ առին իրենց ծանուցագրերը:

Մինչ հայ ժողովուրդը Պոլսոյ մէջ, Իզմիրլեանի ղլխաւորութեամբ՝ խարուելով Եւրոպացիներու խոստումներէն, ցոյցեր կազմակերպեցին եւ Պոլսոյ ջարդին պատճառ եղան, որ տեւեց երեք օր, 30 հազար մեռեալներու եւ վիրաւորներու պատճառ դառնալով:

Բայց՝ ջարդը պատճառ կ'ըլլար հայկական հարցի աւելի ճշտումին, ուստի Սուլթանը միջամտեց, առաջին անգամ ըլլալով՝ արտաքին խորհրդական Արթին փաշան ղրկեց Իզմիրլեան Պատրիարքի մօտ, հասկացողութեան մը գալու համար, իսկ Իզմիրլեան անդրդուելի մնաց, յայտարարելով որ՝

— Նախ կ'ուղենք տեսնել բարեկարգութեան գործնական փաստեր:

Այս ժխտական պատասխանի վրայ, Սուլթանը երկրորդ փորձ մըն ալ ըրաւ, այս անգամ Իզմիրլեանի մօտ ուղարկելով Համիտ Միւնիր փաշան, որ ըսաւ.

— Օղտուեցէք Վեհապետի Զեզի հանդէպ տաժած բարեկամութենէն. մի խարուիք օտարներու խոստումներէն. անոնք ձեզի կէս ճամբան կը թողուն՝ երբ իրենց գործերը կարգի կը դնեն, հակառակ պարագային կը մոռնան եւ կը զոհեն ձեզի: Ատիթ մի տաք որ բազմաթիւ անմեղ Հայեր ջարդուին յանցաւորներուն հետ՝ իրրեւ ապստամբ:

Իզմիրլեան՝ երկու օրուան պայմանաժամ ուղելով՝ հետեւեալ պատասխանը պատրաստեց եւ տուաւ Միւնիր փաշային.

— « Հայերը բազմաթիւ տարիներէ ի վեր այլրնդայլոյ անիրաւութեանց եւ հարստահարութեանց, Քիւրտերու փորձանքին ենթարկուած, ճգմուած են, կառավարութեան կողմէ իրական պաշտպանութիւն չեն վայելած, Պատրիարքարանին եւ հայ ազգարնակչութեան փանդատներուն կարեւորութիւն չէ ընծայուած: Սոստացուած բարեկարգութիւնը տեղի չունեցաւ, մեր վիճակը հետզհետէ վատթարացաւ, Հայերուն կողմէ իսլամներուն դէմ բացուած դատերը չտեսնուեցան, շատ անգամ անպատիժ կը թողուին այն իսլամները՝ որոնք կը յարձակին Հայոց կեանքին եւ ինչքին վրայ, մինչ Հայերը դոյզն պատրուակաւ մը կը պատժուին:

« Մենք եւրոպական պետութեանց դուրսի ապաւինելով՝ բարեկարգութիւն եւ ապահովութիւն կը սպասենք անոնցմէ, վախնալով որ կը կրկնուին Սասունի եւ Պոլսոյ արիւնալի դէպքերը, եւ մանաւանդ՝ ձեր պաշտօնեաները անզօր են պաշտպանելու անմեղները:

« Կը խնդրեմ Նորին Վեհափառութեան հաղորդեցէք թէ՛ այլեւս ի վիճակի չեմ բան մը ընելու »:

Միւնիր փաշա կը պատասխանէ.

— « Ձեր կարգ մը դանդաժներու մասին ըսելիք չունիմ, բայց դարձեալ կը կրկնեմ որ՝ ի դուր տեղ եւրոպական պետութիւններու օգնութեան չսպասէք. անոնք ձեր մասին չեն մտածեր. անոնք իրենց շահերը կը փնտռեն եւ կը սահարկեն Սուլթանին հետ: Եթէ դուք կ'ուզէք բան մը շահիլ, այդ ուղղակի կարելի է յայտնել, ձեզի հետ ապրող թուրք ժողովուրդի եւ անոր Սուլթանի միջոցաւ, հակառակ պարագային կարող են դարձեալ քարոզեր պատահիլ եւ արիւն հոսիլ »:

Իզմիրլեան կը պատասխանէ.

— « Ըլլալիքը պիտի ըլլայ, մենք արդէն որոշած ենք ամէնքս ալ նահատակուիլ »:

Սալէհ Միւնիր փաշա ոտք ելնելով այս խօսքին վրայ, գոչեց.

— Եթէ այդ է ձեր մտադրութիւնը՝ անձնապէս ձեր նահատակ ըլլալը երբեք չենք կրնար արդիւնել. նահատակուեցէք հանդարտ սրտով. Ստոնաժ վարձահատոյց ընէ, բայց Անատոլուի հարիւր հազարաւոր Հայերը՝ զոր ձեզի հետ նահատակուելու կը մղէք, արդեօք անոնք ալ տրամադի՞ր են յօժարակամ նահատակուելու:

Եթէ ոչ, ի՞նչ իրաւունքով այդ խեղճերը կ'ուզէք բռնի կերպով նահատակ դարձնել:

Պատրիարք Հա՛յր, լաւ խորհէ, անիծել մի տար ինքզինքդ. հետեւանքը լաւ պիտի չըլլայ քեզի համար, ըսելով դուրս կուգայ Պատրիարքարանէն:

Իզմիրլեան Պատրիարք՝ վախնալով Միւնիր փաշայի վերջին ազդարարութիւններէն, յաջորդ օրը դնաց հօրս՝ Մահմուտ ձէլալէթտին փաշայի մօտ, որ դահլիճին մաս կը կազմէր, ունկնդրութիւն խնդրեց, որ տեղեակ ըլլալով Իզմիրլեանի զիրքաւորման, ղժուարաւ ընդունեց եւ ունկնդրեց, որ աղճատուած թուրքերէնով մը արտայայտուեցաւ այսպէս.

— Մենք թէ՛ թագաւորին եւ թէ՛ պետութեան հաւատարիմներ ենք. ինձ դէմ խօսուածները մանաւանդ, զրպարտութիւններ են, բայց իբրեւ Հայոց Պատրիարք՝ ստիպուած եմ պաշտպանել իմ ցեղակիցներս, որոնք տարիներէ ի վեր Քիւրտերու յարձակումներուն կ'ենթարկուին: Ես ուրիշ բաղձանք չունիմ, եթէ ոչ անյապաղ գործադրուած տեսնել կառավարութեան ծրարած բարեկարգութիւնները:

Իսկ հայրս փաստաթուղթեր ցոյց տուաւ թէ՛ ցոյցերու կազմակերպիչը ինքն է:

Ի վերջոյ Իզմիրլեան Պատրիարք Երուսաղէմ կ'աքսորուի, Եզնիկ Եպիսկոպոս ցկեանս, իսկ Ղալաթիոյ աւագերէց քահանան հինգ տարուան բերդարգելութեան:

Իսկ Լիւզեցւոյ մէջ զիրք բռնող հայ յեղափոխականները խումբ

խումբ քարափ տարուելով, եւրոպական նաւերով Թուրքիայէն արտաքսուեցան :

Անգլիա սպառնաց մինչեւ իսկ Եւրազիոյ ոմբակոծել՝ եթէ բարեկարգութիւնը կատարեալ չըլլայ, իսկ Ֆրանսական ներկայացուցիչները ծանր դտան նման դէպք մը : Մինչ Ռուսիոյ ներկայացուցիչը յայտարարեց թէ՛ իր կառավարութիւնը կը բաղձայ որ՝ բարեկարգութիւնը լոկ Պապը Ալիի կողմէ ի դործ դրուի :

Ապտիւլ Համիտ եւ Պապը Ալի յաջողեցան այսպէս, առաւելագոյն օգուտը քաղել, պետութեանց միջեւ ծայր տուած անհամաձայնութիւններէն : Ապտիւլի Համիտի քաղաքականութիւնը յաջողած էր : Ըստ իրեն՝ Հայերը պետութեան դէմ դաւած են, հետեւաբար՝ պէտք է կրեն իրենց պատիժը : Եւրոպական պետութիւնները անհամաձայն դատուելով իրենք իրենց մէջ, ծանուցադիրներով պիտի օրօրուի գործը : Մենք ալ կը տարուբերուինք բարեկարգութեան խոստումներով, շարունակելով ներքնապէս մեր զսպողական գործը :

Այս ժամանակներուն՝ Կրէտէի խնդիր մը յարուցուած ըլլալով, պետութիւնները խուճապի մատնուեցան եւ հայկական հարցն ալ կատարելապէս մոռացութեան տրուեցաւ :

1904ին սկսան Մուշի դէպքերը, բայց անմիջապէս զսպուեցան խառնակիչները : Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց նախարարը, որ ընկերվարական էր, «Թան»ի սիւնակները հակաթրքական յօդուածներով ողողեց, որմէ ազդուած Սալեհ Միւնիր փաշա իրր փոխ-պատասխան յայտարարեց .

— Հապա ձեր գաղթալայրերը... Իսլամներու դժբախտ վիճակի մասին ի՞նչ ըսենք :

Այս յայտարարութեան վրայ, Ֆրանսական նախարարը նուազում կ'ունենայ : Իսկ հայ քոմիթասիները Պուլկարիոյ մէջ գումարուելով, որոշում կուտան Սուլթանը սպաննել :

Վերոյիշեալ թուրք խոստովանութիւնը հայ քննադատներուն չուրջ դատողութեան կը յանձնենք :

ՀԱՅԵՒՔԻՒՐՏ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵԼԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՓԻԼԻԿԻ

Ինչպէս նախորդ էջերուն մէջ տեսանք, հայ ազատագրական մարշալը կը հանդիպէ երկու դիտաւոր խոչընդոտներու. մին՝ եւրոպական կեղծ դիւանագիտութեան, միւսը՝ Սուլթանի Համիաի դաւադիր քաղաքականութեան — ցեղային խառնակչութիւն եւ քինանդրութիւն մը, Քիւրտերը լարելով Հայերու դէմ:

Տասնեակ փորձերէ ետք, երբ հաստատուեցաւ թէ եւրոպական խոստումները ի զուր են հայ ժողովուրդի փրկութեան համար, մտածուեցաւ դիմել երկրորդ միջոցի. այն է՝ լեզու գտնել Սուլթանին հետ, զոնէ ժամանակ մը խաղաղ ապրելու ապահովութիւն ստանալ, վերջին նպատակ ունենալով պատրաստուիլ ու զօրանալ, եւ առիթը ներկայանալուն, վերջնականապէս թօթուել բռնակալութեան լուծը: Այս ուղղութեամբ, Թուրքիոյ Արտաքին Գործոց նախարար Գարրիէլ Նորատունկեան որ մեծ ազդեցութիւն ունէր թէ՛ Սուլթանին վրայ եւ թէ՛ դիւանագիտական շրջանակներու մէջ, արդէն պատրաստած էր ծրագիր-կանոնագիր մը, զայն բարեկամօրէն Սուլթանին ներկայացնել եւ վաւերացնել տալու համար, որուն համամիտ էր նաեւ օրուան Պատրիարք Օրմանեան Սրբազան:

Փիլիկ

Կար նաեւ ուրիշ պարագայ մը — ջախջախել Սուլթանին ամենէն ազդեցիկ զէնքը, ուղղակի բռնակցելով եւ բարեկամութիւն հաստատելով Քիւրտերու հետ:

Այս երրորդ պարագան ուսումնասիրուած է Խրիմեան Հայրիկի եւ անոր հետապնդած քաղաքականութեան դործօն տարրերու հետ համաձայնութիւն գոյացնելով եւ 1880ին դադտնի գործակալ ուղարկուած է Փիլիկ (Փիլիպոս Քէչեան) Տէրսիմի Ազճէ-տաղը եւ Միջագետքի սահմանները հայեւքիւրտ համագործակցութեան մը կարելիութիւնները քննելու պաշտօնով:

Փիլիկ երկար եւ արկածալի ճամբորդութիւններու շրջան մը բոլորելէ վերջ Պոլիս կը վերադառնայ 1886 թուականին եւ յուսադրիչ տեղեկութիւններ կուտայ իր առաքելութեան մասին:

1894ին, դարձեալ հայ ազատագրական գործով լիազօրուած կը

մեկնի դաւան: Կը մնայ մինչեւ 1900 թուականը, բայց կուսակցա-
կաններու ետամուլ խաշակութեան չզիմանալով, Պոլիս կը վերա-
դառնայ, կը մասնակցի Հնչակեան դազանի ժողովի մը եւ կը քննա-
դատէ Հայ յեղափոխականներու ընդգրկած քաղաքական ուղին:

Փիլիի՛ իր փորձառութեամբը, ինքնուրոյն սեփական քաղաքա-
կանութեան մը առաքելայր դարձած էր. քաղաքականութիւնը մը, որ
կ'ուզէր, ըստ կազմական տուեալներու եւ աշխարհագրական դիրքի,
դարձնել Հայ ժողովուրդին սեփականութիւնը, որու մասին, 1900
թուի Հնչակեան դազանի մէկ ժողովին կ'արտայայտուի.—

« Հայրենակիցներ,

« Խօսքս մասնաւորելով, կ'ուզեմ ձեզ պարզել, որ մեզ համար
անհրաժեշտ պարտականութիւն մըն է նկատի ունենալ եւ մասնաւանդ
աշխատանք տանիլ համագործակցութեան հիմեր դանելու համար
մեզ արեւնակից քիւրտ տարրին հետ: Հոս պէտք կը զգամ պարզել
այն տուեալները, որոնց ուժովն է կ'արտայայտուիմ:

« Հայեւքիւրտ գործակցութեան մը կարելիութիւնն ու օգտա-
կարութիւնը հիմնուած էր՝ մեր կողմէ ի գործ դրուած շատ խոր
ուսումնասիրութեան մը վրայ, 80ական թուականներուն ստանձնած
առաքելութեամբս մեկնեցայ Արեւելեան Հայաստան՝ շփում ունե-
նալու համար մեր քիւրտ հարեւաններու հետ. կատարած ուսումնա-
սիրութիւններս պատկերացնող, Պոլիս ուղարկած տեղեկագիրներուս
մասին մանրամասն ծանօթութիւն տալ զժուար պիտի ըլլայ, բայց
պիտի վերլիչեմ քիւրտ իշխաններէն մի քանիններուն ինձ ուղղած
խօսքերը եւ պիտի անցնիմ անտեսուած մեր այդ առաջարկէն վերջ
տեղի ունեցող գէպերուն:

« 1880ի Մարտ ամսուն Տէրսիմ կը գտնուէի, հոն դատած ընդու-
նելութիւնս պատճառ եղած էր որ ցեղապետներու հետ մեզ հետա-
քրքրող նիւթերու շուրջ արտայայտուիմ, Տէրսիմի մեծ ու փոքր 36
մեծամեծները միեւնոյն զգացումէն մղուած ըսին ինձ.— Հայե'ր,
կ'ուզէ՞ք գերութենէ ազատիլ, կ'ուզէ՞ք յեղափոխութեան գիմել, մեզ
տրամադրեցէք ձեր կարելի միջոցները՝ դրամ, զէնք, մենք զինուոր
ըլլանք եւ մնանք լեռները, դուք քաղաքականութիւն ունեցէք եւ
քաղքենի մտայէք:

« Պէտք է շեշտեմ Փիլի Սուլթանի նշանաւոր մէկ խօսքը.— «Հա-
յե'ր, մեզի զէնք տուէք ու մէկ զէնքի փոխարէն մենք մէկ դիւղ
կրնանք նուաճել, մեզի դրամ տուէք ու մենք մէկ սակիի փոխարէն
մէկ թուրքի գրօշակ խլենք»:

« Տէրսիմէն Ազճէ-տաղ անցած էինք. հոն եւս նոյն զգացումն
ու նոյն ընդունելութիւնը:

« Ազճէ Տաղ որ երբեմն 150 հազարնոց թրքական բանակ մը
գրադեցուցած էր երկար ատեն, այդ լեռնորդիները մեզմէ շատ ազէկ
ըմբռնած էին հայեւքիւրտ գործակցութեան մը օգուտները ու մեզմէ

առաջ անոնք էին որ պատրաստակամութիւն կը յայտնէին՝ ցոյց տալով տիրողին յաջողութեան գաղտնիքները, թէ թրջական բռնակալութիւնը կը հիմնուէր հպատակ տարրերու հակակրօնութիւններուն վրայ, եւ «բաժնէ զի տիրեսցես»ի քաղաքականութեամբ էր միայն որ փոքրամասնութիւն մը եզոզ թուրք ցեղը ընդարձակ երկրի մը բազմութիւ ցեղերը դերած եւ յաջողած է պահել իր մականին տակ:

«Ազճէ-տաղի Տէտէն եւ Իշխանը, այդ պատուական դոյզ մը ծերունիները շեշտեցին ինձ, յանձնարարելով հայ տարրին թէ՛ երբ հայ եւ քիւրտ շահերու նոյնութիւնը կը նանչցուի եւ այդ երկու արեւնակից ցեղերը կը կեանք մէկգտնուի կողքին, ոչինչ կարող է ընել թուրքին զափքիւն եւ կամ զինուորը:

«Ի պրահիմ Տէտէի ալ ուրիշ մէկ խօսքը պիտի յիշեմ, իր խօսած հրաժեշտի խօսքերէն առնելով՝ զոր ունկնդրեցինք Ազճէ-տաղիէն բաժնուած օրերնիս կեանքը կէշիտի կոչուած վայրը, սահմանին վրայ:

— «Բարեկամներ, ըսաւ ան, բարեբախտաբար ըսեմ թէ զրօ-րախտաբար, կը բաժնուինք այնպիսի վայրի մը վրայ՝ որ պատմական յիշատակարան մըն է 1810ի դէպքերը յիշեցնող. այս կիրճը կուզայ յիշեցնել մեզ քիչ առաջ հասկցնել ուղած ճշմարտութեան օգտակարութիւնը, «թէ ո՛չ Հայը եւ ոչ ալ Քիւրտը չեն ընկճուիր երբ երկուքը կը մնան կողք կողքի», երբ 1810ին թուրքերը պաշարած էին մեզ եւ ցեղին օրինակելի ընդդիմութիւնը թողած էր զանոնք ամօթապարտ, չենք գիտեր թէ ի՞նչ զսպանակէ մղուած՝ Զէյթունի մեր Ֆրլլա եզրայրները միանալով թուրք բանակին՝ իրենց ծանօթ կիրճէն անցնելով իմ ցեղիս քաջերը մատնեցին սուրի եւ հուրի. եթէ Զէյթունը փոխանակ մեզ դէմ շարժելու՝ մեզ օգնութեան ձեռք կարկատէր, այսօր մեզի հետ ինքն ալ անկախ պիտի ըլլար, եւ կամ եթէ 1810ին ան մեզ օգնած ըլլար այս կերպով, բնականաբար մենք ալ 1818ին պիտի չշարժէինք իրենց դէմ եւ ընդհակառակը պարտաւոր պիտի ըլլայինք օգնել իրենց. մէկ խօսքով եզրայրակից ու բախտակից այս երկու ցեղերը դերի կը մնան միշտ անոր համար որ չեն զգար իրենց շահերու նոյնութիւնը հասարակաց թշնամիին դէմ, որ չի գիտեր խտր գնել՝ երբ պէտք կը տեսնէ ջարդել մէկը կամ միւրը: Ու Քիւրվա Ի պրահիմ կը վերջացնէ իր խօսքերը կրկնելով:

— «Ողջոյններս տարէք Հայերուն, եւ ըսէք թէ Ազճէ-տաղ կը փափաքի տեսնել այս օրէն վերջ՝ հայեւքիւրտ մերձեցում մը, եւ այս կիրճը որ խորհրդանիշն է եղած տգեղ եւ անմիտ անցեալ դործի մը, թող ասկէ յետոյ դառնայ նոր խորհրդանիշը, հայեւքիւրտ եզրայրակցութեան մը»:

«Ես կը բաժնուէի կարծես չլսելու համար տխմար դործերու նոր պատմութիւն մը զորս կը կարծէի թէ պիտի վերսկսէր պատմել Տէտէն:

« Նոյն ամօթը եւ կսկիծը դեռ կը զգամ իմ մէջս երբ ձեր առջեւ ստիպուեցայ կրկնել Տէտէին խորիմաստ քննադատականները. ու ի՞նչ կը կարծէք որ ըլլար արդիւնքը մեր այդ այցելութեան, մեր բաժանումէն վերջ, Պոլսոյ մեր կեդրոնին տարած աշխատանքներուն . . . :

« Զէյթուն զգաց իր հայրերուն սխալը, լուեցնող մեր փաստերուն առջեւ տեղի տուաւ եւ ընդառաջեց իր փաշային միջնոցաւ Ազճէտաղի փափաքներուն — դոյութիւն ստացաւ մասնակի համաձայնութիւն մը, արդիւնք ըլլալով 95ի զէպերուն, երբ Զէյթունի մեր անզուգական գործիչը Աւետիք, վստահօրէն կը շարժէր Թուրքերուն դէմ, թուրք կառավարութեան կոչերը առ Ազճէտաղ մնացին անարձազանդ, Ազճէտաղ պահեց իր ուխտը դերագոյն ճիշդեր թափելով:

« Ընկերնե՛ր, լսեցէք ուրիշ դրուագ մը: Նոյն տարուան Մայիսին էր, Քէսուտի դաշտը կը գտնուէի, Կիլիկեան այդ բնագաւառին մէջ, հսկայ թիւ մը կողմող Րըշվան Աշիրէք-ին ցեղապետը եղող Հիւսէին քերվային հիւր կը գտնուէի. իմ բնակութիւնս հոն երկարած էր, ուր միջոց ունեցած էի մտերմանալ իրենց ընտանեկան խաւերուն, ձեզ կը վստահեցնեմ թէ՛ հաւատալի իրողութիւններու ականատես եղայ:

« Հայրենակիրցնե՛ր, ես այդ աշիրէքին մէջ գտայ հին Հայաստանը իր հաւատալիքներով, իր տոհմային բարքերով, հին Հայաստանի գողտր կեանքը ու ջիղը, իր բոլոր նրբութիւններով, եւ այս ամէնը գտայ ես անոնց մէջ ծածկուած ստուերոտ քողի մը տակ, ուր տեղի կ'ունենան իրենց բոլոր պաշտամունքներն ու մտածումները. այդ քողը տիրող տարրէն կը ծածկէ իրենց բուն զգացումներն ու համոզումները, ու այդ ի խնդիր իրենց հանգիստին ու քաղաքական ապահովութեան, մինչ իրենց ներքին կեանքը ինձ յիշեցնել տուին հեթանոսական դարը, երբ հայ ժողովուրդը Սանատրուկներու վախէն, թէ եւ լեղապատառ, բայց ի յայտ կը բերէր նկարագրի օրինակելի տոկունութիւն մը եւ որ կ'երթայ քարայրներու եւ գետնափոր վայրերու մէջ մատուցանել իր անխախտ հաւատքին պաշտամունքը: Ընկերներ, ո՞ր արդիական Հայը ցնցումով պիտի չհամակուէր, երբ ինձի պէս ինքն ալ լսէր անոնց պետին Քերվա Հիւսէինի հետադայ խօսքերը.

— Իմ ցեղս կը ճանչնայ իր երակներուն մէջ հոսող արիւնին ազնուականութիւնը ու նոյնութիւնը հայ ազգին հետ. մենք Հայոց Ռչատնիններուն հարապատներն ենք, ճշմարտութիւնը ծածկել բռնադատուած ենք, երբ նոյն ցեղին օտարացած երկու հատորներս դէմ առ դէմ կուգանք, ու իմ ցեղս երբ պատահութիւնը ունենայ, կը վստահեցնեմ թէ իսկոյն ի յայտ պիտի բերէ իր աւանդամուտութիւնն ու նուիրումը դէպի իր ցեղին դարաւոր հաւատալիքները. ան դեռ յամառ հաւատքով մը կը պահէ իր մէջ՝ ինչ որ իսկական ցեղինն է, իր խոստովանութիւնն ու հաղորդութիւնը կը շարունակէ առնել:

Քիւրտը իր կինը չի թողուր, կը մնայ ամուսնական նուիրականութեան հաւատարիմ, ինչ որ կը նշանակէ թէ Քրիստոսի վարդապետութիւններէն ամենէն հիմնականը դեռ ի զօրու է իր մէջ:

« Իմ ցեղիս պահապանն է քառաթիւ խաչը, ամենածանր վտանգներու առջեւ նա մեր օգնականն է, անով կ'երդնու, անոր տօները կը պահէ, անով կը սրբազործէ իր ուտելիքները ու իր խմորը չի թթուիր մինչեւ որ քիւրտ տանտիկինը խաչանիչ չդնէ անոր վրայ »:

Քիրվա Հիւսէին՝ հայ ազգային պատմութիւնը եւ Աւետարանը դոց գիտէր, իր բոլոր ճշմարտութիւնները կը բերէր կապել Աւետարանին՝ իւրաքանչիւր անգամին չմոռնալով Սուրբ Գրքէն իր դոց ըրած մասերը աւելցնել: Կիլիկեան վանքերը՝ եթէ նոյնիսկ աւերակ ալ եղած ըլլան՝ տօնական օրերուն խմբովին ուխտազնայութեան կ'երթան, Աստուածածնայ տօնին աւանդական մատաղը, հնձօրհնէքը, Վարդավառի ջրախաղերը նոյնութեամբ կը կիրարկուին անոնց մէջ:

Շօշափելով անոնց արամազրութիւնները՝ իրենց քաղաքական համոզումներուն մէջ, տեսայ թէ Քիրվա Հիւսէին խոհական եւ խիստ հեռատես էր, զարմացայ երբ ան յայտնեց թէ Ձէյթուն, Աղճէ-տաղ, Տէրսիմ եւ Տալուորիկ պէտք է շարժէին միասնաբար, իսկ Ռշտունիները պէտք է մնային ինքնապաշտպանութեան մէջ, զօրծակցելով քաղքենի հայութեան: Եւ իրօք Ռշտունիները իբրեւ աւանդական վրանարնակ՝ տարուան մէջ որոշ տեղեր բնակութիւն կը հաստատեն եւ այդ վայրերը սահմանադժուած թն Ձէյթունով, Աղճէ-տաղով, Տէրսիմով եւ Տալուորիկի, Վանայ, Բաղէչի քրտարնակ կուռ շրջաններով՝ որոնցմէ, ըստ Քիրվա Հիւսէյինի վկայութեան, Հայերուն որեւէ վտանգ չէր սպառնար, եթէ երբեք Հայերը մշտաջան աշխատութիւնով կարողանային կապակցութիւն հաստատել, ու այսպէս անոնք մնալով կեդրոնական շրջանակի մը մէջ, երբ Թուրքերը ճակատել ուզէին վերայայտ շրջանները, Ռշտունիները միացած, արիւնակից Մամլուքանի (Մամիկոնեան), Բարբղանլըներու (Բաղրատունիներ), Ադուշաղլըներու (Արշակունի), եւ այլ համացեղ տարբերու՝ պիտի կրնային պահակի դերը կատարել հայ քաղքենիին եւ հայ մշակին համար:

1895ի ընդհանուր ջարդերուն Մելիտինէն (Մալաթիա) ունեցաւ իրեն պատուաւոր հերոսամարտը եւ ազատագրութիւնը, շնորհիւ իր ունեցած գիտակցութեան, որ էր միութիւն՝ առանց դաւանանքի եւ դադափարի խտրութեան, սիրուելով Մելիտինէն շրջապատող կարմիր աղանդաւոր քիւրտ զանդուածէն. վերոյիշեալ քաղաքականութեամբ՝ Մելիտինեցին չէզոքացնելով Աղճէ-տաղի եւ Ռիշվանիներու ցեղերը, իր դէմ ունեցաւ միայն Թուրքին հետ սիւննի Քիւրտը, որոնք թէպէտ բազմաթիւ, բայց անկարող եղան փշրելու Հայոց ինքնապաշտպանութիւնը, կռուի երկար օրերու մէջ:

Կառավարութիւնը անկարող զտնուած էր համոզել Աղճէ-տաղի

եւ Էրֆէնկի դաշտերը բնակող քիւտ աշիրէթները, մասնակցելու համար Մալաթիան պաշարող խուժանին: Ազճէ-տաղի Տէտէին անէճքի դատապարտող արգելիչ մէկ հրամանը բաւական եղած էր կառավարական ճնշումները չէզոքացնելու համար: Իպրահիմ աէտէ իր հետեւորդներու ուղղած հրամանին մէջ՝ Հայոց դէմ կազմակերպուած ջարդերը վայրենի դործ մը կը նկատէր: Տէրսիմցին իր վարդապետութիւնը ունէր — զէնք չունեցողին արիւնը թափել հարամ է, իսկ թալանը երբ հալալ է այն ատեն իրեն կը հանդիպի:

Թուրք կառավարութիւնը չկարողացաւ մարսել Տէրսիմցիին վերոյիշեալ մարդկային ընթացքը, 95ի նոյեմբերին արշաւեց Ազճէ-տաղի վրայ, անակնկալ պաշարումով մը 800 այրեր ջարդելէ վերջ՝ 172 հողի մեծամեծներ կալանաւորելով բերաւ, Սարբերդի բանտերը լեցուց, որոնց մէջ էին աշիրէթապետ Թիմուր Աղա եւ դատարանի անդամ Մալաթիացի Կարապետ Կէզիւրեան իրր դրդիչ քրտական ընդվզումի. թէպէտ երկուքն ալ մահուան վճիռ ստացան, բայց կարողացան ազատ արձակուիլ շնորհիւ անգլիական եւ ամերիկեան հիւպատոսներու միջամտութեան:

1895ի սեւ օրերու շրջանին, ազատագրական կարկառուն նմոյշ մը եւս — Անսուտ եւ Մշտվկա զուտ հայաբնակ երկու հայ զիւղերը որ կը գտնուին Հէքիմ խանի սահմանին վրայ եւ Ազճէ-տաղի հիւսիսակողմը, երբ վերոյիշեալ ջարդի օրերուն կը պաշարուին Թուրք խուժանէն, կռուի ամենայուսահատական մէկ պահուն, փրկարար հրեշտակի մը պէս օգնութեան կը փութայ Էնկիզէցի Չաղօ Հիւսէյին Աղան, ոս անտեսելով իր եւ իր զուլամներու սպաննացող վտանգը, կը խզէ պաշարման զիծը, երկու զիւղերուն հայութիւնը առնելով կ'առաջնորդէ իր զիւղը եւ 40 օր անընդհատ զէն ի ձեռին կը պաշտպանէ եւ կը կերակրէ զանոնք, մինչեւ որ վտանգը կ'անցնի:

Չաղօ Հիւսէյին Աղայի այս օրինակելի ժեստը գնահատուեցաւ հայ հոգեւոր վերին իշխանութիւններէն, օրհնութեան զրբեր ուղարկուելով:

Հայրենակիցներ, ի՞նչ ուժ էր որ Չաղօ Աղան կը մղէր այդ անձնութիւններու եւ զոհողութեան եթէ ոչ իր արիւնին մղումը, ինքնաթեղադրանքը, ասպարոյց իր այն պատգամաբերներուն, երբ այս վերջինները իրեն կ'ըսէին թէ սուլթանական իրատէի մը դէմ իր ընդդիմութիւնը պատճառ պիտի դառնար իր բովանդակ ցեղին փճացումին, Չաղօ Աղա անոնց երեսին պոռաց. — «Այն ատեն թող սպազայ սերունդը իմ ընտանեկան հաւաքական դամբանին վրայ արձանագրէ:

— «Այս տունը ինկաւ՝ պաշտպանած ըլլալուն համար հայաժակաւ եւ համարիւն իր եղբայրները, անմեղ հայութիւնը...»:

Փիլիկ վերոյիշեալ լուսարանութիւնները տալէ վերջ շեշտեց թէ՛ «Քանի որ փաստացի տուեալներով Եւրոպացիները մեզ միշտ խաբած եւ մեր յոյսերը ոչ միայն սպարդիւն մնացած են, այլեւ արիւնոտ եւ

աղետալի դէպքերով վերջացած, հետեւաբար մեզ սեփական քաղաքականութիւն պէտք է ընդունինք, հիմնուելով տեղական պայմաններու վրայ եւ հետու մնալով եւրոպական խարկանքներէն, լեզու գտնել եւ դաշնակցիլ Քիւրտերու հետ, որով Սուլթանն իսկ պիտի գողայ իրմէ խլուելով իր միակ դէնքը, «բաժանեցէ զի տիրեսցես»ը:

« Ընդ է, առհասարակ Քիւրտերն են մեզ կեղեքող ու հալածողները, բայց անոնք դործիքներն են թուրք կառավարութեան. անոր ցանած նպատակաւոր թշնամական սերմերով, շոյած կրօնական զգացումներովը, բայց մեր կողմանէ ալ հաւանականութիւնը կայ իրար հասկացողութեան լեզու մը գտնելու համար Քիւրտին հետ, որ իր աւանդութեան ու արիւնին հարազատութիւնը կը պահպանէ առհասարակ: Սոյն իրարհասկացողութեան առաջ պիտի սահմոկէր թուրք իշխանութիւնը եւ ան կամայ ահամայ պիտի ստիպուէր խոնարհիլ անխուսափելիին առաջ. մանաւանդ որ թուրք կառավարութիւնը իր կատարած ոճիրներու պատասխանատուն ցոյց կուտար Քիւրտերը եւրոպական ներկայացուցիչներուն իր կատարած տեղեկագիրներովը, հայեւքիւրտ դաշնակցութեամբ երկուքն ալ պատասխանատուութենէ պիտի ազատած ըլլային եւ թուրքը զինաթափ եղած պիտի ըլլար եւրոպական դիւանագիտութեան առաջ, զրկուելով իր լարած թակարդներէն, ինքը պիտի մնար միակ պատասխանատուն ջարդարարի աթուիւն վրայ »:

Ֆիլիպէն յետոյ Քեոի (Շիշմանեան), Հրայր, Գէորգ Չափուչ, եւայլն աշխատեցան հայեւքիւրտ համաձայնութեան եզր մը գտնել, մանաւանդ Գէորգ Չափուչ բաւական յաջողութեան հաւաստիքներ պատրաստեց այս ուղղութեամբ, բայց իր կուսակցական պիւրօն զայն անելի դատապարտեց իր ծրարին անհամապատասխան գտնելով զայն: Գէորգ Չափուչի մահէն վերջն էր որ հայեւքիւրտ համագործակցութեան կարելիութիւնը ընդմիջտ քինախնդրութեան փոխուեցաւ, մինչեւ որ Հայր արմատէն պոկուեցաւ 1915ի Մեծ Եղեռնով:

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՖԷՏԱՅԻՆԵՐԸ

Պոլսոյ Պատրիարքարանի եւ Հայ Ազգ. Ժողովի թերագրութեամբ՝ երբ Վանայ շրջանին կեանք ստացաւ «Ուսումնասիրաց»ի դործունէութիւնը Փորթուղականի եւ Խրիմեան Հայրիկի հայրենանուէր շունչին տակ, անոնց զուգընթաց ծայր տուաւ նաեւ յեղափոխական դործունէութիւնը Գոական թուականներուն, ինչպէս Սասնոյ ըմբոստ եւ կիսանկախ, նոյնպէս Տարօնի շրջաններուն Տամատեաններու, Արապօներու, Յունօներու, Լեւոններու, Մեծն Մուրատներու, Հրայրներու, Սերոր Փաշաներու, Գէորգ Չափուչներու եւ Անդրանիկներու, Մնձուրի սարերուն՝ Արխանեաններու, Քեօններու (Շիշմանեան) անձնուէր դործունէութեամբ:

ՄԻ ՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆ — Միւսրան Տամատեան Ուսումնասիրացի կողմէ իբրեւ ուսուցիչ կ'ուղարկուի Սասուն, բայց ան Արմենական

կուսակցութեան գաղափարով տողորուած, կը սկսի յեղափոխական դործի Գոական թուականներուն, Սասնոյ ըմբոստ եւ կիսանկախ անառիկ սարերուն, որուն իրենց օժանդակութիւնը բերին տեղական յեղափոխականներ Արապօ, Յունօ, Լեւոն, Հրայր, Գէորգ Չափուչ, եւ այլն:

Ապա սկսաւ դործել հնչակեան գաղափարաբանութեամբ, որուն դործունէութիւնը երկար չտեսեց, որովհետեւ Հայ դաւադիրներու մատնութիւնը հասաւ կառավարութեան տկանջը, որ

անմիջապէս ձերբակալուելով Պոլիս տարուեցաւ, հարցաքննուեցաւ եւ երկրէն դուրս վտարուեցաւ:

Որով՝ Տամատեան անցաւ Եզիպտոս, ուր դարձեալ սկսաւ շարունակել իր հայրենասիրական գործունէութիւնը, բայց 1896ի ժողովին ստեղծուած հատուածականութեան հետեւանքով դուրս եկաւ Կուսակցութենէն: 1908ին «Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան» հիմնադիրներէն մէկը եղաւ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմէն վերջ անցաւ Կիլիկիա, ուր վարեց հեղինակաւոր պաշտօն, եւ օր մը համարձակեցաւ Կիլիկիոյ մէջ պարզել պարզել հայկական անկախութեան դրօշակ, բայց Ֆրանսական մարզպանութիւնը վաշտ մը «գունաւոր» զօրք ուղարկելով, Տամատեանի կեդրոնատեղին պաշարեց եւ սպառնաց անմիջապէս վար առնել հայկական դրօշակը: Տամատեան, դարձեալ դաւադրուած՝ կամայ ահամայ հարկադրուեցաւ հնազանդիլ «ասպետական Ֆրանսայի» բռնութեան:

Տամատեան՝ մտաւորական, բանիմաց դրող եւ եւ ճարտար խօսող յեղափոխական մը եղած է եւ հայ յեղափոխութեան ձախողանքին պատճառները ուսումնասիրած է կատարեալ հմտութեամբ: Այդ մասին ունի հրատարակութիւններ: Անոր ունեցած հասկացողութեան ու փորձառութեան մասին դադափար մը կազմելու համար ստորեւ կ'արտատպենք իր մէկ ոտանաւորը, որ իր զգացումներուն հարազատ արտայայտութիւնն է.—

ՀԱՅՈՒՆ ԲԱԵՏԸ

Թմբած Հայը գարբեցաւ,
Ելաւ քաջի պէս ոտքի,
Բայց մարդասէր Եւրոպան
Չուզեց որ Հայն ազատուի:

Թօթուեց շղթան ամբակուն
Բազմադարեան ստրուկը
Սակայն Եւրոպ մնաց լուռ
Չուզեց որ Հայն ազատուի:

Հայն ալ ուզեց մարդկօրէն
Ապրիլ, դառնալ տէր բախտին,
Այն բռնակալն անօրէն,
Չուզեց որ Հայն ազատուի:

Բռնութեան կուռքն ալ դժխեմ,
Որուն անուն «Չար» կոչուի
Մեր սուրբ դատին կեցաւ դէմ,
Չուզեց որ Հայն ազատուի:

Աշխարհակալ այն ոսոխ,
Հայու արեան ծարաւի՝
Զմեզ ըրաւ ոտնակոխ,
Չուզեց որ Հայն ազատուի:

Սասուն, Պոլիս, ամէն տեղ,
Վագեց արեան մեր հեղեղ,
Դեռ վեց հօր պետութիւնք,
Զուգեցին որ Հայն ազատուի:

Հայաստանն է սպանդանոց

Եւ Կիլիկիան ալ դժոխք.

Դեռ իրաւանց այն դժոխք,

Զուգեց որ Հայն ազատուի:

Լերինք, քարինք ողբացին
Հայոց բախտը եղկելի,
Սակայն իշխողք չուգեցին,
Որ ստրուկ Հայն ազատուի:

Ելաւ Զէյթուն քաղաքի,

Եւ կոռեցաւ յաղթական,

Վեց պետութիւնք մէջ մտան՝

Որպէսզի Հայն չազատուի:

Արիւնաներկ մահիկը,
Յաղթեց խաչին — որ պաշտուի,
Խաչին կուռքը չամչցաւ,
Զուգեց որ Հայն ազատուի:

Մի քրիստոնեայ « վեհափառ »

Մարդախոշօշ հետ Տանկի,

Դաշինք կռեց անպատկառ,

Որպէսզի Հայն չազատուի:

Հայ արեան մէջ լողալով
Մեր դահինն արդ հրնուի,
Եւ գոչէ անվրդով՝
« Կոտորեմք որ չազատուի »:

Բայց այն ստրուկն ազատուած,

Առիւծ դարձած անվհատ՝

Կը մռնչէ երկանց մէջ,

« Պէտք է լինի Հայն ազատ »:

Անգուր դահին դու գիտցիր,
Հայը մնայ անվկանդ,
Թէպէտ տաս ջարդ, կոտորած,
Պէտք է լինի Հայն ազատ: Եւայլն:

*ՄԵՆՆ ՄՈՒՐԱՏ (Համբարձում Պօյաճեան) ծնած է 1860ին Հա-
ճըն, համեստ ընտանիքէ մը որ նոյնպէս եղբայրն է հանրածանօթ
Փիրայրին:*

*Համբարձում՝ ուսումնատենչ պատանի, Պոլիս կ'անցնի բժշկա-
կան ճիւղը մտնելու համար, բայց ուսմունքէ աւելի անոր միտքն ու*

Հողին կը դրաւուն յեղափոխութեամբ: Կը մասնակցի Պոլսոյ ցոյցերուն, եւ կը դառնայ թուրք կառավարութեան աչքին փուշը, այն աստիճան որ 2000 ոսկիի պարգեւ կը խոստացուի Մուրատին զլուխը բերողին: Որովհետեւ Մուրատն էր նոյնպէս 1890ի Պոլսոյ պատմական ցոյցին ղեկավարը, ուր ինք անձամբ կարգացած էր կուսակցութեան պաշանջագիրը՝ եկեղեցւոյ կամարներուն տակ:

Բայց Մուրատ՝ ծպտուած, կը յաջողի յունական նաւով մը Աթէնք անցնիլ: Մէկուկէս տարի վերջ՝ 1892ին, Իսկէնտէրունի ճամբով հետիոտն եւ առանց դրամի, քարոզելով եւ կազմակերպելով իր ճամբուն վրայ գտնուող հայութիւնը: Կը հասնի Սասուն, իր երազած հայկական կոյս միջավայրը, ուր լիակատար վստահութեան կ'արժանանայ բնիկ ժողովուրդին կողմէ, որով կը սկսի ընդլայնել յեղափոխական գործը: Իր կողքին ունենալով տեղական յայտնի ուժեր, ինչպէս Հրայր, Գէորգ Չավուշ, Լւայլն, կը կազմակերպէ Սասնոյ առաջին ապստամբութիւնը:

Ի վերջոյ 1894ին, քանի մը ընկերներով, որոնց մէջ նաեւ Գէորգ Չավուշ, կը պաշարուի քարայրի մը մէջ: Գէորգ կ'ուզէ կրակելով դուրս գալ պաշարման շրթայէն եւ ազատուիլ, բայց Մուրատ բռնելով Գէորգի թեւերը կ'ըսէ.

— Ի՞նչ կ'ընես, ո՞ւր կ'երթաս. չե՞ս գիտեր որ փամփուշտնիս հատած է: Պէտք է բախտերնուս հնազանդինք:

Հետեւաբար կը ձերբակալուին եւ բանտ կ'առաջնորդուին 15 տարուայ դատապարտութեամբ: Գէորգ բանտին երկաթեայ վանդակները քանդելով, 1894ին կը փախի, ազատելով նաեւ Մուրատը, իբր հեռանկար ունենալով՝ շարունակել իրենց յեղափոխական գործունէութիւնը: Այս քաջարի գործունէութեան մանրամասնութիւնները շատ երկար պիտի ըլլային մեր նեղ սրճաններուն համար:

Ի վերջոյ գարձեալ կը ձերբակալուի Մեծն Մուրատ, կը տարուի Պոլիս, եւ 1905ին Տրիպոլիս ուղարկուելով կը դատապարտուի ցմահ բերդարգելութեան:

Բայց կուսակցութեան կոմիտէին ջանքերով, 45 տարեկան հասակին կ'ազատի բանտէն եւ կ'անցնի Փարիզ, ուր հնչակեան թերթի մէջ կը հրատարակէ կոչ մը ի նպաստ համերաշխութեան: Յետոյ կ'անցնի Ամերիկա, ուր տեղական բոլոր հայ թերթերն ու կուսակցութիւնները կը փառարանեն զինքը իբրեւ Սասունի հերոս:

Սահմանադրութենէն վերջ իր հայրենակիցները զինքը երեսփոխան կ'ընտրեն Օսմանեան Փարլամենտին: Կ'ընտրուի նաեւ Քաղաքական Ժողովի անդամ:

Ապրիլեան եղեռնին, տարադրուելով Կեսարիա, կրած զուլումներէն եւ ահաբեկումներէն արդէն կ'մտախոսած, կախազան կը հանուի, արիւնարբու թալէաթներու եւ էնովէրներու ի խրախճանք:

ՄԵՐՆ ՄՈՒՐԱՏԻ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԵՐԳ ՄԸ՝ «ՍԱՍՈՒՆ»

- 1 — Իսլամական գոռ վաշտերը կատաղի,
Պաշարեցին մեր լեռները սուկալի.
Մի վիատիր ֆաջ Սասուն,
Քեզ համար չէ նորուքին.
Մեր պապերից սովորել ենք
Մեռնել տղամարդի պէս,
Զոր մեզ քողին յիշատակ:
- 2 — Շէնիկ, Սէմալ պաշարուած են Բիրտերով,
Տալուորիկի անցքն է փակուած Թուրքերով,
Զքեզ տեսնեմ ֆաջ Մուրատ,
Սուրդ շարժէ անվիատ.
Մեր հեռաւոր եղբայրներ,
Չեն կենար միշտ անտարբեր,
Շուտով կուգան օգնութեան:
- 3 — Թնդանօրի դէմ դրել ենք ֆաջ սրտով,
Սովի դիմադրել ենք կարով, բանջարով.
Ի սէր Աստու դժուար է,
Հպատակիլ օտարին.
Լաւ է մեռնիլ առանց հացի,
Քան յանձնուիլ վատ Թուրքին,
Անգուր եւ ամաստուածին:
- 4 — Հայ աղջիկներ առէք վառօդ ու կապար
Լըցէք դատարկ փամփուշտները չարաչար,
Իսկ դուք կանայք անվիատ,
Առէք սուր եւ հրացան,
Խրախուսեցէք հայ ֆաջեր,
Ազատեմք մեր հայրենիք,
Ձեր կանացի արիւնով:

*ԶԱՐԶԱՆԴ. — Հըլղաս Յովհաննէս-
եան ծնած է Պուլանըխի Լիզ դիւղը, 80ա-
կան թուականներուն յաճախած է իրենց
դիւղի վարժարանը, բացուած՝ միացեալ
Լճկերութեան կողմէ, ուր Հայ սղիով
կրթուելէ վերջ, Հայկական բռնութիւն-
ներն ու տառապանքները ճնշիչ զգալով,
ազատ թոխքի ասպարէզ կը փնտռէ,
կ'ուղչ գինուորական փորձառութիւն ու-
նենալ. Մելքոն Մխիթարեան կեղծ անու-
նով կ'անցնի Ռուսմանիա, ուր կամաւոր
ծառայութեան կը մտնէ Հեծելազօրի բա-*

ժինը, կարճ ժամանակուայ իր արժանիքը ցոյց տալով աստիճանի բարձրացում կը ստանայ :

Օր մըն ալ մայր հայրենիքէն հասած տխուր լուրերուն չդիմանալով, մի քանի ընկերներով ծպտուած կ'անցնի Օտեոս եւ այնտեղէն ալ Պոլիս, ուր շփում կ'ունենայ հնչական գործիչներու հետ : Պոլսոյ դէպքերուն առթիւ դարձեալ կը հարկադրուի հեռանալ թուրքիայէն եւ անցնի Ամերիկա :

Երեքուկէս տարի նիւ Եորք մնալէ վերջ՝ 1897ին դարձեալ Պալքանները կ'անցնի, 70 հոգինոց խումբով կը մասնակցի յոյն-թրքական պատերազմներուն : Արդէն զինուորական փորձառութիւն ունեցած ըլլալով, իր վրայ դրուած պարտականութիւնները յաջողութեամբ կը կատարէ եւ յոյն ժողովուրդին ովսանաներուն կ'արժանանայ՝ իր հմուտ քաջագործութեանց արձագանգը դրոշմելով տեղական թերթերու սրահներուն մէջ :

Պատերազմը լրանալէն վերջ, Զարգանդ կ'անցնի Պաթում, ուր՝ յոյն վաճառականներու յարգանքին արժանի կ'ըլլայ, որոնք իրեն կ'առաջարկեն պաշտօն եւ նուէրներ . բայց ան կը մերժէ այդ բոլորը եւ կ'ուզէ իր ազգին ծառայել ո՛չ թէ շահու համար, այլ անձնուէր պատրաստակամութեամբ : Զարգանդ ծածկանունով կը մկրտուի եւ Հնչական կուսակցութենէն լիազօրուած կ'ուղարկուի Ղարս, ուր մեծ տպաւորութիւն եւ ոգեւորութիւն կը ստեղծէ հայ ժողովուրդին մէջ, ինչ որ դաշնակ կուսակցութեան կողմէ ատելութեամբ կը դիտուի, անոր գործունէութեան հմայքը վտանգաւոր համբելով իրենց կուսակցութեան համար : Հետեւաբար, օր ցերեկով զայն տեղօրի կ'ենթարկեն Ղարսի մէջ : Տարաբախտի հաւատարիմ ընկերներէն Մուշեղ, տեսնելով եղելութիւնը, դանակը ձեռքին կը խոյանայ եղբայրասպան դաւաճաններու վրայ եւ երկու հոգի գետին կը փռէ՝ դաշինահար ընելով զանոնք :

Ամբողջ քաղաքը կ'ողբայ աննման հերոսին մահը եւ աշուղներ երկար ժամանակ կը գովաբանեն անոր արժանիքները :

Զարգանդ իր այցելած երկիրներուն լեզուն սորված էր զարմանալի դիւրութեամբ . ինչպէս՝ ռուսերէն, ումաներէն, յունարէն, հայերէն, թուրքերէն եւ քիւրտերէն :

Յարգանք իր յիշատակին :

ԱՐԱՊՊ .— 1890ական թուականներուն՝ ազատութեան ճանապարհին հանրածանօթ դէմք մը դարձած է հայ հերոսապետ մը, մեծագոյն Ֆետայի մը, նման քիւրտ աշիրէթապետներու, որուն կամքն ու հրամանը ամէն ինչ էին :

Արապօն ազատութեան համար էր որ կը մարտնչէր՝ ընդդէմ աւազակ քիւրտ ու թուրք աշիրէթապետներուն, որոնց մասնագի-

տութիւնը խաղաղ եւ աշխատաւոր Հայուն ինչքն ու կեանքը կողոպտելն էր :

Արապօ սկսած էր սարսափ տարածել այս վերջիններուն վրայ, մանաւանդ Մուշ քաղաքի շուրջ, հալածելով աւաղակ անկրօններն ու կեղեքիչ հարկահաւաքները, որուն հայրենասէր զործունէութեան իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին Ալիզանանցի Լեւոնը եւ Գէորգ Չավուչը :

Արապօ 1893ին Գեալի-Սորի ձորին մէջ կուռի բռնուելով եւ հերոսաբար դիմադրելով կը նահատակուի 30 տարեկան հասակին, որուն յիշատակին, տեղացի հայ եւ այլազգ ժողովուրդը երգեր կը հիւսեն :

ՍԵՐՈՒ ԱՂԲԻՒՐ .— Տարօն աշխարհի Ֆետայիներուն փաղանգէն՝ Ալատցի (Ախլաթ) Սերոր աղբիւրը հերոսական համայն զէմքերէն մէկը եղած է, որ իր տիտանեան կազմուածքին հետ օժտուած է բնածին մտային կարողութեամբ եւ բարձր առաքինութիւններով :

Փոքր տարիքին՝ ձի հեծնելն ու զէնք զործածելը սովորական հաճոյք եղած է իրեն համար : Դեռ պատանի՝ երկու Քիւրտերու հետ վէճի բռնուելով, կը հարկադրուի սպաննել անոնցմէ մէկը եւ հեռանալ Պոլիս, ուր կը բանայ սրճարան մը՝ իր ապրուստը ապահովելու համար : Բայց ի վերջոյ, ուրիշ յեղափոխականներու հետ կը վերագառնայ երկիր, կատարելու համար հայ ազատագրութեան իր վրայ դրած պարտականութիւնները : Գործունէութեան վայր կ'ընտրէ Բաղէշը եւ Ախլաթ դաւաճը : Ման կուզայ նաեւ Մուշ, Սասուն եւ Պուլանըլս, ուր իր շուրջը կը հաւաքէ երիտասարդները քարոզելով անոնց հայրենասիրութիւն եւ միութիւն :

Առիւծի սիրտ, քաղցր լեզու եւ վեհանձն բնաւորութեան տէր Սերոր, կարճ ժամանակի մէջ կը դառնայ ժողովուրդի սիրելին, իսկ թուրք եւ քիւրտ խուժանին համար կը դառնայ սարսափ եւ պատկառանք :

1895ին, երբ ջարդի արհաւիրքը պատեր էր ամբողջ հայկական շրջանները, Սերոր ամէն տեղ էր իր խումբով՝ երկինքէն իջածի պէս : Այս առթիւ է որ Սերոր աղբիւր իր կոշ-երգը, հետեւեալ խօսքերով ուղղած է ժողովուրդին .—

Ով որ քաջ է ի՞նչ կը սպասէ .

Արդէն ժամանակն է, բող գայ,

Մահ, պատերազմի օրհաս է,

Ով որ անվախ, քաջ է, բող գայ :

Կամ կռուինք, մեռնինք, վերջանանք,
Կամ գէնանք փրկութիւն ստանանք,
Կռուելով փրկենք Հայաստան.

Ազնիւ մտածողը բող գայ :

Մերք Սասնոյ մէջ, մերք ի Սիփան,
Կռիւ մղենք միշտ անխափան.
Կռուելով փրկենք Հայաստան.

Այս յոյս ունեցողը բող գայ :

Այս հինգ դար է մեզ կ'սպանեն,
Բռնի կրօնիկ կը հանեն,
Մեր կիմ, աղջիկներ կը տանեն,
Պատիւ ունեցողը բող գայ :

Վերջապէս մենք ունինք կռիւ,
Զէնքով պիտ' մաքրենք մեր հաշիւ,
Մեր հայրենեաց փառքն ու պատիւ —
Սերոբ փաշան սիրող բող գայ :

*Այնպէս որ՝ երբ անդամ մը 500ի մօտ Գիւրտեր ու Թուրքեր Սո-
խորթը թալանելու կուզան, Սերոբ իր մարդոցմով կարեւոր դիրքերը
բռնելով, զանոնք կը պաշարէ եւ լաւ ջարդ մը տալով լեղապատառ
փախուստի կը մատնէ :*

*Այսպիսի յաղթանակներով, Սերոբ ասրսափի մասնած էր թշնա-
մի խուժանը: Հոն ուր իր գոյու-
թիւնը կը զգացուէր, առկէ խոյս
կուտար թշնամին: Այսպէսով՝ Ախ-
լաթի 27 դիւղերը, շնորհիւ Սերոբի
արաստովոր քաջութեան, անվնաս
մնացին կոտորածներէ եւ թալաննե-
րէ, զարմանք պատճառելով կառա-
վարութեան :*

*Սերոբ, ժամանակ մը իր հետքը
կորսնցնելու համար թշնամիներէն,
անցաւ Նէմրութ: Ամէն ոք կարծեց
թէ մեռած է ան, բայց յանկարծ
լուր տարածուեցաւ թէ Սերոբ ողջ
է եւ կը շարունակէ իր հերոսու-
թիւնները: Հետեւարար ան կոչուե-
ցաւ «Նէմրութի Արսլան»:*

*Մերթ ընդ մերթ դուրս դալով իր
թաղստոցէն, կը շանթահարէր թըշ-
նամին՝ ջարդարարները, թալանիչ-
ները, թահսիլտարները: Բռնու-
թեան տակ իսլամացած Հայեր, Սե-*

քորի առթած սարսափին տակ, վերադարձան դէպի իրենց կրօնքը:

Սերոբ միշտ կապ կը պահէր Հրայրի, ինչպէս նաև Մշոյ առաջնորդ Վարդան վարդապետի հետ, որ իր գիւանադիտական հնարքներով եւ գիւթիչ լեզուով իր թեմին ժողովուրդը փրկեց կորուստէ, բայց յետոյ, հեռացուելով իր պաշտօնէն տարուեցաւ Ս. Կարապետի վանքը, ուր դարձեալ գտնուեցաւ իր պարտականութեան գլուխը՝ օգնելով հայ յեղափոխականներուն:

Սերոբ՝ ի վերջոյ հարկադրուեցաւ ապաստանիլ Սասնոյ սարերը, զինակից ունենալով Սօսէն (իւր կինը): Կառավարութիւնը թէև շարունակեց իր հետապնդումները, բայց ամէն ճիգ ապարդիւն անցաւ, մինչև որ վրայ հասաւ հայ դաւադրութիւնը, որ թուրքը առաջնորդեց Կէլիկիպան (1899ին), ուր Սերոբ ապաստանած էր 12 ընկերներով որոնց մէջ էին Սօսին եւ Յակոբիկը (կինն ու տղան):

Հայ դաւադրին մահառիթ թոյնը նախապէս արդէն սկսած էր իր աւերը գործել. Սերոբ ուժաթափուելու վրայ էր երբ յանկարծ վրայ կը հասնի Սալիլ՝ իր բազմաթիւ ուժերով եւ կը պաշարէ Կէլիկիպանը, զոյցելով փախուստի բոլոր ճամբաները:

Գիշերուան մութէն օգտուելով, Սերոբ եւ ընկերները կը կարողանան մանկէ գիրքերը՝ գոնէ թանկ ծախելու համար իրենց կեանքը: Կը սկսին կրակել բոլորը, բայց աւա՛ղ, Սերոբի աչքերը կը սկսին մթաղնիլ, ուժերը կը լքեն զինք: Այս առթիւ վերջին անգամ ըլլալով Սերոբ կ'երգէ յուսահատ.

Գնդակ որոտաց նոյեմբեր ամսուն
Պաշարուած եմ մեմ. իմ Սօսէ սիրուն,
Ուժ տուր մօսինիդ, քաջութիւնը հոս է,
Սիրած Սերոբիդ վերջին օրն այս է:

Սերոբի ընկերները կը զգան իրենց մեծաւորին դժբախտ զրութիւնը եւ կը կրակեն աւելի անձնուիրութեամբ ու կատաղութեամբ: Մինչ նոյն միջոցին՝ Սօսին ալ յուսահատ եւ դառնակսկիծ թէ՛ կը կուռի եւ թէ՛ կ'երգէ. —

Չայնս քեզ վկայ, Սերոբ ջան, հոս եմ,
Հոգուով ու գէնքով ես քո կողքին եմ,
Քեզ հետ կուռելու, քեզ հետ մեռնելու
Պատրաստ եմ ես միշտ, վստահ եղիր դու:

Իսկ իմ Սերոբը, կեանքիս հատորը,
Արիւնով ներկեց Տալուարիկ ձորը,
Առիւծի նայուածքով, նայում է բոլորը,
Յազբական կուռի մէջ է ամբողջ օրը:

Չայն տուր Անդրանիկ, կենսատու ընկեր,
Արդեօֆ այս պահուս n^oր լեռն ես պառկեր,
Ոսկեքեյ մագերով երեսդ ես ծածկեր,
Յաղքական բագուկով մօսինդ ես գրկեր:

Հասիր Անդրանիկ, հասիր օգնութեան,
Սերոբ կը գոհուի ի սէր ազգութեան.
Գէ՛հ հասիր, շուտ հասիր, քն կտրիմ խուսրեքով
Սերոբ կը գոհուի իր գաւակներով:

Ի վերջոյ Սօսին այ կը վերաւորուի եւ քաջքշուելով կ'երթաք
Սերոբի անշունչ դիակին քով կ'իյնայ: Սերոբի ընկերներուն մեծա-
գոյն մասը թշնամի շղթան պատուելով կ'ազատին եւ անառիկ սարերը
կը բարձրանան՝ ուղղադաշտին վրայ ձգելով նաեւ Յակոբիկին
դիակը:

Սալիլ՝ նահատակ Սերոբին գլուխը կտրելով ցիցի մը ծայրը
կ'անցընէ եւ յաղթական մուտք կը գործէ Մուշ՝ իր հետ տանելով
նաեւ վերաւոր Սօսէն:

Ի տես այս վայրագութեան, հայ բնակչութիւնը չափազանց կը
զգացուի ու կը տիրի, իսկ հայ Փետայիները կը լեցուին վրէժի թոյ-
նով եւ Սալիլի գլուխը կտրելու վճռականութեամբ:

ԽԱՆ (ԲԱՐՍԵՂ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ). — Բարսեղ Թիրեաքեան կեսարիոյ
Տէրէվանք դիւզէն է, ծնած է 1863 թուին: Թէպէտ թրքախօս շրջա-
նակի զաւակ՝ բայց հայկական արիւնը աւելի զօրաւոր կ'եռայ իր մէջ.
որով պատանեկան շրջանին իսկ, Հայու անունն ու պատիւը պաշտ-
պանելու համար, կռուի կը բռնուի դրացի թուրք լաճերուն հետ:
Երբ խելահաս կը դառնայ, անհանդուրժելի դանելով իր միջավայրը,
կը լքէ հայրենական տունը եւ կ'անցնի Պոլիս, ուր կը մտնէ Հնչակ-
եան կուսակցութեան շարքերը, ինչպէս՝ Մուրատ, Անդրանիկ եւ
Սերոբ: Կը մասնակցի Գուժ-դարուի եւ Պապը Ալիի ցոյցերուն, ուր
իբ անվախ եւ համարձակ գործունէութեամբ, կը դառնայ աչքառու
եւ հանրածանօթ ղէմք մը՝ ԳՅական թուականներու սեմին:

Հայրենիքի խորերէն Պոլիս հասնող սրտամալիկ լուրերը կ'ալի-
կոծեն իր սիրտը. որով կ'ուղղուի ղէպի Հայաստանի լեռները՝ մաս-
նակցելու համար Փետայական փոթորկալի կեանքին: Հոն տեսնելով
որ հնչակեան Հրայրներն ու Քեռիները կը գործեն զաշնակցականնե-
րու շարքին՝ հակառակ հնչակեաններու փորձառական դասին որ
մղած էր զիրենք միանգամ ընդմիշտ հրաժարիլ ցոյցեր եւ ղէպեր
յարուցանելու արկածախնդրութիւններէն, որ ոչ մէկ արդիւնք տուած
էին — փաստ՝ Պոլսոյ եւ Զէյթունի ապստամբութեան խորհանքները՝
եւրոպական կեղծ խոստումներու առաջ — Սանը իր հայրենասիրա-
կան եռանդը կը նուիրէ դաշնակ գործունէութեան որ կ'ուզէր շարու-
նակել հնչակեաններու լքած այդ անիմաստ ցոյցերն ու ղէպերը:

որով կ'անցնի Պարսկաստան, յետոյ կը մասնակցի Խանասորայ արշաւանքին, իբրև տասնապետ աչքառու դառնալով իր անվախութեամբ եւ քաջութեամբ: Անկէ վերջ կը մասնակցի նաեւ բազմաթիւ Ֆետայական զորքերու:

Նշանաւոր կը դառնայ 1899 Հոկտ. 16ի անոր որպէս խմբապետ

վարած Ալաշկերտի Խասուր գիւղին կռիւր: Երբ Ղարսէն հեռացած միջոցին ձիւնամբրիկի բռնուելով, ճամբան շարունակելու դժուարութեան կը մատնուի, ստիպուած կ'ըլլայ ասպատանիլ այս գիւղը: Հոն կը հիւրասիրուի գիւղին վարժապետ Խաչիկի կողմէ, որ նոյնպէս յեղափոխական սղտով տողորուած ըլլալուն մասնաւոր հոգ կը տանի հայդուկներու հանդիստին եւ սնունդին:

Սակայն առաւօտեան դէմ գիւղը կը պաշարուի Համիտիկներով ու զինուորներով: Կը սկսի տաք կռիւր: Խան իր ճարտար եւ յանդուգն ռազմունակութեամբ ծանր կորուստ կուտայ թշնամիին: Տեղատարափ գնդակներու տակ շարունակելով կռիւր, կը յաջողի քաշուիլ մօտակայ բլուրները: Կը ճեղքէ կատաղի թշնամիին պաշարման շղթան

եւ գիւղերուն մթութեանէն օդաուելով կ'անհետանայ անձանօթ ուղղութեամբ: Զոհ կուտայ մօտ 15 հոգի, որոնց մէջ՝ Խաչիկ վարժապետն ու իր եղբայրը:

Խասուրի կռիւր մեծ տպաւորութիւն կը զործէ արիւնարբու եւ թալանող քիւրտ ու թուրք աշիրէթներու վրայ, որոնք կը սկսին առասպելներ հիւսել հայ Ֆետայիներու քաջութեան մասին, որով լայն ժողովրդականութիւն կը ստանայ Խանի անունը:

Նոյնպիսի հմտութեամբ եւ քաջութեամբ Խան կը վարէ Բասենի, Բարիկի եւ Գոմաձորի կռիւները: Բասենէն վերադարձին Խանի խումբը բուռն կռուի կը բռնուի թշնամիին հետ: Հայդուկներուն փամփուշտները կը սպառին: Խան իր վերջին գնդակը պարպելով, հերոսի մահով կը նահատակուի 1903 Սեպտ. 17ին: Իր դժբախտ վախճանը կ'ունենան նաեւ իր ընկերները:

Խանի շուրջ կը հիւսուին առասպելական պատմութիւններ, ինչպէս նաեւ երգեր որոնք մինչեւ այսօր կ'երգուին: Ահաւասիկ նմոյշ մը.

Լուսին չի կար, մութ գիշեր էր.

Մի խումբ կ'երթար արագ, արագ.

Տեսանք որ քաջ Խանի խումբն էր,
Զինուած էին մօսիմներով :

Երբ քաջ Խանը ելաւ Բասն
Թնդանօթներ արձակեցին,
Հայ քաջերի մօսիմներից
Գնդակները գողգողացին : *Եւայլն :*

ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԶԱԽԱՒԵՐ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԱՃԿԱՇԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

Հակառակ Տաճկահայերու ինքնադիտակցութեան եւ տեղական փորձառութեան, որոնց թարգմանները եղած էին Պոլսոյ Ազգային ժողովը, Պատրիարքարանը եւ Արժեւական կուսակցութիւնը, եւ որոնք հայ ցեղի ազատագրութեան տենչով տողորուած կը ջանային դատարարակել ժողովուրդը, անոր աչքն ու միտքը բանալով իր դժբախտ կացութեան վրայ, առանց ցոյցի եւ ազմուկի, օգտուելու համար ազազայ քաղաքական պայմաններէն ծնունդ աննլիք ազատութեան մը հաւանականութենէն : Դժբախտաբար՝ Կովկասահայ դաշնակ-հնչակ սոցիալիստ հայ յեղափոխականներ, անձանօթ տեղական պայմաններուն, 1890էն սկսեալ եկան ստանձնելու տաճկահայ զանդուածին ղեկավարութիւնը, սխալ ուղղութեամբ :

Անոնք մուտք գործեցին Պոլիս՝ հայութեան անունով, մինչդեռ խորքին մէջ, իրենց միջազգայնական դադարաբախտութեան յաջողութիւնը ղեկադասելով հայ ժողովուրդի ցաւերէն ու շահերէն բարձր, առանց նկատի ունենալու ծանր հետեւանքները, արդէն դժբախտ հայութեան դիտուն : Եւ չվարանեցան տեղի տալու դէպքերու՝ ամենախղճալի եւ ամենալատանդաւոր տեսակներովը, անտեսելով Ազգային ժողովն ու Պատրիարքարանը :

Այս դէպքերէն է Գուժ-գարուի ցոյցը որ տեղի ունեցաւ 1890ին հնչակեան կեդրոնի եւ Պոլսոյ մասնաճիւղի որոշումով, որ ոչ միայն վրդովեց թուրք իշխանութիւնը, այլեւ յուզեց ամբողջ Եւրոպան : Անոր յաջորդեցին Պանք Օթօմանի եւ Պապը Ալիի ցոյցերը, որոնց իբր հետեւանք, սաստկացան կառավարական հալածանքները, անհանդուրժելի դարձաւ մանաւանդ դաւաններու Հայերուն վիճակը, լըրտեսներով պաշարուեցան Ղալաթիոյ, Բերայի եւ Գուժ-գարուի եկեղեցիները : Անմոռանալի տխուր յիշատակ մը թողուցին 1895ի ընդհանուր ջարդերը, ուր զոհ գացին 300.000է աւելի Հայեր :

ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔ .— Սարգիս Կուկունեան Նուխեցի էր եւ զլիաւորներէն Բեթէրսպուրկի բարձրագոյն դպրոցներու խումբ

մը հայ ուսանողներուն, որոնք հայրենասիրական զգացումներով էին հրահրուած:

Կուկունեան՝ պուլիար յեղափոխականներու կեանքէն պոսչութիւններ թարգմանելով հայերէնի՝ հրատարակ նետած էր 1889ին:

Բեթէրսպուրիի մէջ՝ Կարապետ Եղեան անունով հայրենասէր բարձր պաշտօնեայ մը Կուկունեանի ճարտիկութեան եւ եռանդին

վրայ հիանալով, զայն իր մօտ կը կանչէ եւ կ'ուզէ խոհեմօրէն դործի լծել, թե- լազրելով որ ան Պարսկաստան անցնի, պարսիկ ծառայութեան մէջ մտնէ, զին- ուորական փորձառութեան տեղեակ դառ- նայ եւ բաւականաչափ ուժ պատրաստելէ վերջ՝ իր կարգին, Վասպուրականի մէջ ծրագրուած շարժումներու նախաձեռնէ:

Միտամանակ կը խոստանայ յանձնարա- րականներ տալ պարսիկ բարձրաստիճան հայազգիներու անունով, անոնց օժան- դակութիւնը ինքրելով Կուկունեանի՝ նպատակի մասին: Որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, Եղեան անկեղծ հայրենասէր մը ըլլալով, չափազանց կը զգացուէր թրքա- կան վայրագութիւններէն, որոնց զոհերը

կ'ըլլային իր ազգակիցները:

Կուկունեան, առանց որչ խոստում մը տալու փորձառու պետա- կան հայ պաշտօնեային, թիֆլիզ կ'երթայ: Հոն կը գտնէ Գրիգոր Արծրունին եւ զաղափարի փոխանակութիւններ կ'ունենայ: Ար- ծրունի նոյնպէս զնահատելով Կուկունեանի ճարտիկութիւնն ու եռանդը, կը թելադրէ որ հրաժարի Եղեանի ծրագրէն, որ երկար ժամանակի կը կարօտի, եւ անմիջապէս դործի սկսի, իր խումբով անցնի Տաճկահայաստան՝ մէկ օր առաջ փրկելու համար տասնկա- հայութիւնը: (Ընդդ. հեղինակինն է):

Կուկունեան հաւանութիւն կուտայ Արծրունիի խրատներուն: Կը դառնայ հրատարակի մարդ: Կը հաւաքէ երիտասարդութիւնը իր շուրջը: Սպանիական զղեակներու շինութեան հեռանկարով ար- բած՝ կ'անցնի Ղարս՝ թրքական սահմանին աւելի մօտիկ: Կը սկսի կազմակերպել տեղացիները, հաւաքել կամաւորներ, որոնք իրեն պէս հայրենասէր եւ տաքարիւն երիտասարդներ էին թէեւ, բայց գործին էութիւնը դեռ կ'ընելու անկարող:

Այս ձեռնարկին բարոյապէս ուժ կուտար Գրիգոր Արծրունի, իսկ նիւթապէս — 500 բուպլիով — օժանդակութեան կը հասնէր Առաքել Ծատուրեան, խոստանալով հետազային աւելի կարեւոր գումարներ:

1890ին՝ համալսարանական խմբապետ Կուկունեան, իր սպա-
յակոյտով կը սկսի թափօրներ կազմել Ալեքսանտրապոլի եւ Ղարսի
պողոտաներուն վրայ, նոր կամաւորներ հաւաքելով եւ ժողովրդա-
կան խանդավառ ծափեր խլելով:

Մայր մը իր երկու զաւակները Կուկունեանին ներկայացնելով
կը խնդրէ որ՝ տանի զանոնք Տաճկահայաստան՝ իրենց քոյրերուն
վրէժը լուծելու համար:

Ուրիշ կին մը՝ Մաքօ, կ'ուզէ նոյնպէս երթալ, կուուելու համար
Թուրքին դէմ, ինչ որ կը մերժուի խմբապետէն:

Արշաւախումբը օր ըստ օրէ կ'աճի՝ հայկական բոլոր շրջաննե-
րէն եկած կամաւորներով, մանաւանդ Տաճկահայաստանցի փախըս-
տականներով — շատեր փափկասուն, անփորձ տղաներ — որոնցմէ
մէկը, հետագային կը դրէ իր յուշերուն մէջ.—

« Մեղանից, կարող եմ ասել, երեք մասը տղերանց՝ փափուկ
ապրած տղաներ էին. ո՛չ բնւ շարկել տեսած էին, ո՛չ անօթութեան
եւ ո՛չ ալ երկար ճանապարհ քալելու վարժ, բայց անոնց սիրտերը
տողորուած էին հայրենասիրական զգացումներով: Ո՛չ թէ նեղու-
թիւնները, այլ եւ մահն իսկ՝ ամենայն սիրով աչքի առած էին
ազդի ազատութեան համար »:

Կուկունեան կ'ուզէր ժամ առաջ անցնել սահմանը, ազատելու
համար Տաճկահայաստանը, բայց դրամը կը պակսէր:

Ինչպէս օրուան հերոս, Մշեցի յեղափոխական Սարգաւազը որ
Ղարս կը գտնուէր, նոյնպէս Թիֆլիզի պատասխանատուները՝ չա-
փազանց խիզախ եւ աղետարեր գտնելով Կուկունեանի արշաւը,
իրենց օժանդակութիւնը զլանալով հանդերձ, դժկամակութիւն կը
յայտնէին կատարուելիք յարձակումի մասին: Նոյնիսկ Դաշնակցա-
կան ղեկավարութիւնը որ ոտքի հանած էր Կուկունեանը, նոյնպէս
կը սկսէր յանկարծ դժկամակութիւն ցոյց տալ:

Սարգիս Կուկունեան՝ իր առաքելութեան հմայքով գինովցած եւ
ժողովրդական ովսանաններով փառաւորուած, ոչ ոքի սկանջ չկա-
խեց: 1890 Սեպտ. 22ին էր որ, շուրջ հարիւր հոգիով — 2A ձիա-
ւորներով — քահանաներու օրհնութեամբ եւ ժողովրդական յուզում-
նալի արցունքներով՝ իր խումբով դուրս եկաւ Ղարսէն դէպի թրքա-
կան սահման:

Բասենի «Չիւրիւկ» դիւղի հրապարակին վրայ Կուկունեան եւ
իր օգնականը Աբրահամ, պարզեցին վտանգաւոր պարագաները,
յորդորներ կարդացին. իսկ զինուորները սիրով ընդունեցին ամէն
վտանգ եւ ներս մտան թրքական սահմանազուխէն:

Առաջին բախումը եղաւ Քիւրտերուն հետ: Չարագործները
կարծես թէ լրտեսներ ունէին Ղարսի մէջ եւ տեղեակ էին անցուղար-
ձին, որ վայրկեան մը ազատ չին ձգեր կամաւորները որ երթան
Տաճկահայաստանը փրկեն եւ կամ Սուլթանին թախտը զլխուն

փրցնեն: Քիւրտերուն յաջորդեց թրքական կանոնաւոր զօրքը, որ կարծես նոյնպէս տեղեակ էին եղելութեան, եւ կանխապէս պատրաստուած: Այս սարսափելի ուժին առաջ մերոնք անմիջապէս կը նահանջեն զէսլի ուստական սահման:

Աւա՛ղ Ռուսերն ալ զտարներ էին եւ նոյնքան վայրագ որքան թուրքերը, որովհետեւ սահմանապահ կողակներն ալ կը սկսին կրակել եւ մերոնք կը մնան երկու կրակի մէջ:

Հակառակ Կուկունեանի հրամանին որ՝ չպատասխանեն ուստական կրակին, անոնք սակայն կը կոտորէին անխնայ: Կուկունեան ի վերջոյ հարկադրուեցաւ յայտարարել որ՝ ամէն մարդ ջանայ իր զլուխը ազատել, իսկ ինքը անձնատուր եղաւ ուստական զինուորական հրամանատարութեան եւ բացատրեց իր նպատակը, բայց զարձեալ ձերբակալեցին զինք եւ երկուստանեակ մը կամաւորներ, որոնք չէին կարողացած փախչիլ:

Մեռնողները մեռան, փախողը փախաւ, ձերբակալուածներն ալ առաջնորդուեցան Ղարսի բանար:

«Հայրենիք» ամսագիր 1923 թուականով ականատեսի մը վկայութիւնը կ'արձանագրէ հետեւեալ կերպով.—

« Երբ նրանց ձերբակալած բերին եւ բանտարկեցին, ամբողջ քաղաքը սուգի մէջ ինկաւ »:

Դատաւարութիւնը տեղի ունեցաւ Երեւանի մէջ: Չարական տեսանք դատան գտնուեցաւ. 26 հոգի աքսորուեցան Սիպիր: Կուկունեան իրբեւ զեկաւար դատապարտուեցաւ 20 տարուան տաժանակիր աշխատանքի՝ 7 տարին շղթայակապ, սակայն 15 տարուան բանտարկութենէ վերջ ազատ արձակուեցաւ եւ երկիր վերադարձաւ, բայց դալձեալ լծուեցաւ յեղափոխական աշխատանքի եւ նորէն բանտարկուեցաւ, ուր ծանրապէս հիւանդանալով՝ երկարատեւ տառապանքէ վերջ՝ բանտին մէջ ալ աւանդեց հոգին:

Այսպէս Կուկունեանի եղբրական վախճանը պաղ ջուր մաղեց հայ ազատագրական խանդավառութեան վրայ:

Կուկունեանի խումբէն էին հանրածանօթ յեղափոխականներ՝ Վարդան, Քեռի եւ Եփրեմ Սան, որոնք նոյնպէս ձերբակալուելով Սիպիր քշուած էին, բայց քանի մը տարի վերջ յաջողած էին փախչիլ եւ երկիր վերադառնալ:

ԴԵՐԻԿ ԱԻԵՐԱԿ ՎԱՆՔԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ԻՅՐ ԲԵՐԴ

Կուկունեանի ձախողութենէն վերջ՝ խումբ մը կովկասահայ յեղափոխականներ Պարսկաստանէն զարձեալ տաճկական սահման անցնելով, նախ կը փնտռեն իրենց համար անտրիկ կեդրոն մը: Թուրք-պարսիկ սահմանազուխին մօտ կը հանդիպին ամայի, անառիկ սարերու գագաթին Դերիկ աւերակ վանքին. նպատակայարմար

գտնելով զայն, կը հաստատուին հոն ու կը սկսին դործի: Ամիսներու աշխատանքէ վերջ, վանքին պարիսպները կը վերականգնեն, եւ վերանորոգուած այս վանքի շուքին տակ իրենք զիրենք ազատ զգալով, կը շրջագային խումբերով, յեղափոխական ծրագիրներ կ'որոճան, ժողովներ կը սարքեն, երբեմն իրենց թիւը հասցնելով մինչեւ 150ի:

Դժբախտաբար՝ եթէ մեր յեղափոխականներուն աչքերը շուրջը գիտել եւ տեսնելու անկարող էին, ուրիշները (թշնամին) սակայն կը տեսնէին զիրենք եւ նոյնիսկ կը հետեւէին անոնց մէջ մի շարժումին ու ծրագիրներուն: Հետեւաբար դժբախտ օր մը, քրտական եւ թրքական պատրաստուած ուժեր վեր կը բարձրանան, դարերէ ի վեր լքուած վանքին յանկարծական վերականգնումն ու անսովոր երթիւկէները խուզարկելու համար: Տեղի կ'ունենայ կարճ ընդհանրում մը: Մերոնք կը հարկադրուին լքել իրենց վանք-բերդը եւ խոյս տալ անձանթ ուղղութեամբ:

Թուրքեւքիւրտ ուժերը կը գրաւեն զայն, կը տեղեկանան զազտներին, եւ երկար ջանքերով վերականգնուած վանքը անգամ մը եւս աւերակի վերածելով, հանդիստ սրտով կը վերադառնան իրենց տեղերը: Իսկ մեր յեղափոխականները միանգամ ընդմիշտ կը հրաժարին վանքով եւ բերդով հետաքրքրուելէ, հասնելով այն համոզման որ Տաճկաստանի ոչ մէկ ամայի կամ անառիկ դիրք՝ չի վրիպիր սուլթանական կայսրութեան ուշադրութենէն եւ ոչ ոքի չի զիջուիր: Տարրական գիտելիք մը, որ անհաղորդ է եղած միայն հայ Փանջունիի մտքին:

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔ (1897)

Խանասորի արշաւանքն ալ՝ կուկունեանի եւ աւերակ վանքի արկածախնդրութեան նման, կարգ մը ռուսահայ բախտախնդիրներու հրաբորբոց եռանդին եւ «ես»ի արդիւնքը եղած է:

Այս առթիւ՝ մտիկ ընենք Վարանդեանի («Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն», էջ 180) —

«Արշաւանքը կատարուած է ի հարկէ, ոչ տեղական մէկ դործիչի, եւ ոչ իսկ Ատրպատականի եւ Վանի մարմիններու որոշումով, ի վերջոյ անոնք եւս համաձայնեցան 1896ի կուսակցական շրջանային ժողովին (հարկադրութեամբ ռուսահայ ղեկավարներու) (Ընդդ. հեղն. է): Ընկերներու մէջ սակայն կային տարակարծութիւններ:

«Սկիզբները՝ ոչ միայն հակառակ էին Ատրպատականցիներն ու Վասպուրականցիները, այլեւ՝ ռուսահայ վարդան, Իշխան, Սաքօ, եւայլն, որոնք նոյնպէս՝ յետագային համակերպեցան եւ նոյնիսկ արշաւանքի ղեկավարութիւնը ընդունեցին:

« Որովհետեւ՝ ի վերջոյ Պիւրոյի կողմէն Շահրիկեանն էր որ հասած էր Սալմաստ 1897ին, ձեռնարկը փութացնելու համար, ինչ որ յաջողութեամբ պսակուեցաւ :

« Ծրագիրը պատրաստուելէ եւ վաւերացուելէ վերջ, խումբ խումբ կամաւորներ ամէն կողմէ սկսան դալ եւ արշաւանքի շարքը խտացնել » :

Խօսքը տանք արշաւանքի մասնակից կամաւորի մը.—

« Յարձակման ժամը որոշուած էր լուսարացը, հոն ուր դիշերեր էր մեր արշաւախումբը՝ 150 քայլ հազիւ հեռու էր քրտական վրաններէն : Երբ առաւօտեան դէմ սրտատրոփ կը սպասէինք յարձակման փողի հնչումին, յանկարծ լսուեցաւ Քրտերու խլրտումը :

« — Զիւար հասցրէք Պաշքալա :

« — Յայտնեցէք ազային :

« — Ատուած, Ֆետան եկաւ, ո՞ւր փախչինք :

« Այս իրարանցումին պատասխանեց մեր յարձակման փողը, հրացանները սկսան որոտալ եւ արձագանդել սարու ձոր :

« Լոյսը բացուեցաւ. դիակները արդէն փոռած էին դաշտի վրայ :

« Մենք թեթեւ կորուստով՝ դաշտից Արատուի բարձունքը ելանք քանի մը թանկագին դիակներ հետերնիս տանելով : Ամբողջ թշնամի ուժը մեզ չըջապատելու ելաւ : Դեռ չմթնած՝ որոշում կայացաւ նահանջել, որովհետեւ մեր ռազմամթերքի կէսը արդէն սպառած ըլլալով, կը վախնայինք չըջապատուելէ թուրք զինուորներէն ու Քիւրտերէն : »

Կուսակցական այս խոստովանութիւնը արդէն բաւականաչափ լոյս կը սփռէ արշաւանքի տուած արդիւնքի մասին, որ շատ աւելի դժբախտութիւն կը սերմանէ քան Կուկուճեանի արշաւը, որովհետեւ Կուկուճեանի դրոշը իր ամբողջ էութեամբ կը վկայէր որ ան կազմուած եւ ծրագրուած էր օտար հողի (սուսական) վրայ, որ հազիւ տաճկական հող ոտք դրած, արդէն յարձակումի կ'ենթարկուի եւ մեծ կորուստով սահմանէն անդին կը շարտուի : Իսկ Խանասորի արշաւանքը դրեթէ յանկարծակի պատրաստուած գործ մը ըլլալով, յայտնի չէր թուրքին ու Քիւրտին թէ՛ որո՞նք էին արշաւանքը պատրաստողները եւ ի՞նչ նպատակով :

Ի՞նչ ձեւով եւ ի՞նչ նպատակի համար ալ կազմակերպուած ըլլար, թուրքին ու Քիւրտին պարտքն էր անմիջապէս մաքրել անոնց հաշիւը եւ հետքերնին անհետացնել, ինչ որ ըրին արդէն :

Բայց ասիկա առիթ մը եղաւ որ թուրքին ու Քիւրտին քէնն ու սխակալութիւնը կրկնապատկուի Հայոց հանդէպ եւ անմեղ ժողովարդը քաշէ անոր հետեւանքը : Իսկ եթէ հայ յեղափոխականները մինչեւ այդ քիչ տկնածանք եւ պատկառանք պարտադրած էին

թշնամուտին, այս ճախուեր եւ անբարեացակամ ելոյթով վարկաբեկութեան միայն: Որովհետեւ ոչ մէկ զինուորական օրէնքի մէջ չի յնար քուն մտած եւ խաղաղ ժողովուրդ մը գիշերով կրակի բռնել:

ՊՈԼՍՈՅ ԴԵՊՊԵՐԸ

Տաճկահայ ազատագրական դործին ի նպաստ, ուստիայ միջազգայնական յեղափոխականներու միջամտութիւնը, Կուկուենանի կամ Խանասորեան ճախող արշաւանքներով չսահմանափակուեցաւ. անոնց դործունէութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Պոլիս, Սուլթանի մայրաքաղաքը, ուր սկսան տեղի տալ ցոյցերու ու դէպքերու՝ ամենախղճալի եւ ամենալուսնալուստ տեսակներով, յեղափոխական հրամաններ որոտալ՝ առանց տեղական ազգային ներկայացուցչութեան, Երեսփոխանական ժողովի կամ Պատրիարքի հաւանութեան: Այդ անպատասխանատու դործունէութեանց գլխաւորները եղան Ելլարըլի եւ Պանք Օթօմանի դէպքերը:

ԵԼԼՏԸՁԻ ԴԵՊՊԸ (1895). — Քրիստոսոր Միքայէլեան որ պիտի վարէր ձեռնառումրի դործողութիւնը ընդդէմ Սուլթանին, փորձի ժամանակ՝ անձեռնհասութեան զոհ դնաց: Իր համախոհները խորհեցան այս անգամ ժամացուցաւոր սարքաւորումով ուսմբ մը գործածել, զետեղելով դայն կառքի մը մէջ: Այս նպատակին համար՝ վիեննայէն ապսպրուեցաւ մասնաւոր շքեղ կառք մը:

Կազմակերպիչներուն մէջ կը դանուէին՝ Պելճիքացի անիշխանական Ժօռէս, կէս-յոյն Սէլիօ-Ռիչչի, գերմանաձին Սօֆի Ռիպոր: Կառքը վարողը պիտի ըլլար կամաւոր Ֆետայի մը, Սամաթիացի կտրիճ երիտասարդ Չարեհ, որ յանձն առաւ ուսմբին եւ կառքին գործածութեան պատասխանատուութիւնը:

Դաւադիրները՝ եւրոպական բարձր անձնաւորութեանց համազգեստով ծպտուած, ներկայ եղան Սէլամլըքի արարողութեանց, ճշգրեցին Սուլթանին մզկիթ մուտքին ու ելքին ժամանակը, լարեցին ժամացոյցը եւ հարկաւոր պատուէրները տուին Չարեհին, որ Համիտէի մզկիթէն 50 քայլ հեռաւորութեամբ տեղ բռնեց՝ ուրիշ կառքերու շարքին, առանց կասկածի տեղի տալու, իսկ իրենք մտան հանդիսականներու շարքը:

Սուլթան Համիտ՝ իր գաւակներով եւ թիկնապահներով, բարեւի կեցած հազարաւոր զինուորներու առջեւէն անցնելով մզկիթ մտաւ, աղօթքը կատարեց եւ դուրս ելաւ: Դրան առջեւ խօսքի բռնուեցաւ Շէյխիւլ Իսլամ ձէլալէթտինի հեա, որով քիչ մը ուշացաւ: Ընդ այդ բոսէին էր որ՝ ահռելի ձայնով մը պայթեցաւ ուսմբը, մուխի եւ վառօդի հոտով թաղելով ամբողջ տարածութիւնը: Սուլթանը ազատուած էր մահափորձէն: Ռուսքը խլած էր բաղձաթիւ անմեղ զոհեր, ինչպէս նաեւ Չարեհը:

Դաւաղիրները որ հանդիսականներուն խառնուած էին, ժողովուրդի իրարանցումէն օգտուելով անհետացան բազմութեան մէջ: Ոմանք առաջուց պատրաստուած անցադրերով անցան արտասահման:

Այս մահափորձը եւրոպայի եւ Թուրքիոյ մէջ մեծ իրարանցում առաջ բերաւ: Ոստիկանութիւնը, քննիչ յանձնաժողովը ոչ մէկ լուսարանութիւն եւ ապացոյց կարողացան դռնել թէ՛ սովքեր էին մահափորձին հեղինակները: Կասկածի ենթարկուեցան պուլկար Մակեդոնացիները, որոնցմէ հազարաւորներ ձերբակալուեցան, բանտարկուեցան եւ աքսորուեցան:

Ապուլիւ Համիտ պալատական ներքին դաւէ մը կասկածելով, դահաժառանդ իշխանը Բէշտաք ձերբակալել տալով, Ջրազանի պալատը բանտարկել տուաւ: Ամիս մը վերջ միայն, ջախջախուած կողքին մէկ արձանագրութենէն հասկցուեցաւ որ որ ան բերուած է Վիեննայէն: Հանելուկին կծիկը քակուեցաւ: Ձերբակալուեցաւ անիշխանական ժօռէս, որ ամէն ինչ խոստովանեցաւ: Պոլիս մնացող ընկերները չմատնեց, այլ միայն եւրոպա անցնողներուն անունները տուաւ:

Ժօռէս դատապարտուեցաւ մահուան, բայց եւրոպական հիւպատոսները միջամտեցին եւ զայն ազատ արձակելով Պելճիքա ուղարկեցին:

Երբ յայտնուեցաւ թէ մահափորձը պատրաստողը արտասահմանի դաշնակ ղեկավարութիւնն է, կառավարութիւնը չորս հազարէ աւելի Հայեր ձերբակալեց ու հարցաքննութեան ենթարկեց: Մեծադոյն մասը ազատ արձակուեցաւ, որոնց մէջ նաեւ սոյն վկայութիւնը հրատարակող Լեւոն Ճէրբահեան:

Այժմ լսենք, օրուան Պատրիարք Օրմանեան Սրբազանի տեսութիւնը.—

« ... Իսկ երբտղի բացավայրին մէջ պայթած ուռմբը ոչ միայն ժամանակով շատ յետնորդ էր, որ նախորդ գործողութեանց պատճառ չէր կրնար բլլալ, այլ իմ հեապօտութիւններս զիս հաստատա համոզման հասցուցած են թէ՛ ան ոչ միայն Հայոց նախաձեռնութեամբ Համիտի կեանքին դէմ պատրաստուած մահափորձ մը չէր, այլ պարզապէս Նէճիպ Մէլհամէի ձեռքով կազմակերպուած թատերախաղ մը, որ Պելճիքացի ժօռէսի միջնորդութեամբ կրցած էր հրապուրել եւրոպական անուններով ծպտուած քանի մը անմիտ եւ արկածայոյց Հայեր՝ այդ անդոյն խաղը խաղալու համար ի վնաս հայութեան, որ միտամանակ Համիտի անձին շուրջ համակրական ցոյցեր պիտի պատճառէր:

« Ծատ արտայայտիչ նշան է՝ մղկիթի դռնէն մինչեւ ուռմբի պայթած տեղի 200 մեթրի հեռաւորութիւնը, կայսերական հետաւորներէն որեւէ մէկուն չվնասուիլը, ուռմբը պարունակող կառ-

քին շուրջ գտնուող կառապաններուն եւ ձիերուն քանիններուն միայն սպաննուիլը եւ վիրաւորուիլը, Սուլթանին մզկիթին առջեւ խօսակցութեան բնուիլը, պայթիւնի վայրկեանին այնքան վախկոտ Համիտի՝ առանց սարսուելու աստուածային պաշտպանութեան վստահութիւն յայտնելը, եւ ամբաստանուած ու դատապարտուած Ժօպէսի՝ Նէճիպ Մէլհամէի կողմէ «սիրելի բարեկամս» կոչմամբ դրկախառն ողջունուիլը. թո՛ղ ուրիշ պարագաներն ու պատահարները»:

Կասկած կը մնա՞յ ուրեմն, մահափորձին եւրոպական խաղ մը եղած ըլլալուն՝ յանուն դաշնակ «խելացի» ղեկավարներուն եւ ի վնաս դժբախտ հայ ժողովուրդին:

ՊԱՆՔ ՕԹԹՕՄԱՆ (1896).— Գերմանական թերթ մը այսպէս կ'արտայայտուի այս դէպքի մասին.—

« Պանք Օթթօմանի ցոյցը՝ կարգ մը յեղափոխական Հայերու կողմէ սարքուած դորժ մըն էր, դիւանադիտական ազդու միջամտութիւն մը ձեռք բերելու համար վասն հայ ազատադրութեան:

« Յանկարծակի Պանք խուժողներուն թիւը մօտ 30 էր, որոնց չորսը պարագլուխներ էին: Առաջին առթիւ յաջողեցան պահապանները սպաննելով ներս մտնել եւ փակել դռներն ու պատուհանները եւ ամբացնել զանոնք երկաթէ պարագայներով:

« Ապա՝ յայտարարեցին տիրէքթէօրներուն ու ծառայողներուն որ հանգիստ մնան... »

« Ի՞նչ վերջ դօրքն ու ոստիկանութիւնը եկան, պաշարեցին պանքը. յեղափոխականները սկսան վերէն թափել դնդակ ու պոմպ: Ընդհարումը տեւեց 13 ժամ. երկու կողմէն ալ զոհեր սկսան իյնալ:

« Ի վերջոյ ռուս Մաքսիմովին յաջողուեց համոզել յեղափոխականները ձգելու համար պանքը: Անոնք առաջարկեցին ստուգել դրամարկղը. հաստատուեցաւ որ թալանի, կողոպուտի ոչ մի արարք տեղի ունեցած էր:

« Պանքի յեղափոխականները՝ Մաքսիմովի առաջնորդութեամբ, թուրք սուրնաւոր զինուորներու եւ կատաղի խուժանի ատելալառ հայեացքներու միջով, ապահով քարափ առաջնորդուեցան եւ Քրանսական նաւով Մարսէյլ տարուեցան:

« Ռումբի զոհ գացած էր Բարդէն Սիւնի. կար նաեւ 3 սպանուած եւ 6 վիրաւոր. 13 ժամ պանքի մէջ կռուելէն վերջ՝ 17 հոգի մնացած էին »:

Սոյն դէպքն ալ ո՛չ թէ բարերար ազդեցութիւն ունեցաւ, այլ եղաւ կատարեալ չարիք մը թէ՛ հայ յեղափոխականին եւ թէ՛ հայ ժողովուրդին համար:

Գէջ ազդեց նախ՝ եւրոպացի դիւանադէտներուն, որոնք պանքի դրաւումով հայ յեղափոխականները իսկական աւազակներու կարգը

դասեցին՝ երկրորդ՝ թուրք կառավարութիւնն ու ժողովուրդը աւելի
լարուեցան Հայոց դէմ, կատարուած ահարը ընդունելով փաստացի
ոտնձգութիւն մը թուրք պետական հեղինակութեան, եւ հետեւաբար՝
դարձեալ տեղի ունեցան հալածանքներ եւ արինայեղութիւններ,
յանձինս արդէն դժբախտ եւ հալածական տաճկահայ ժողովուրդին:

Բայց, յեղափոխական ղեկավարները դռն էին՝ կարծելով եւ
հաւատալով որ՝ յանուն յեղափոխութեան դղրդաղին ցայց մը եւս
յաջողած էին կատարել, արձագանդը տարածելով մինչեւ Եւրոպա:

Գնահատանքի՞ թէ արդահատանքի արձագանդ... .

Մեկնութիւնը կը ձգենք ընթերցողներուն: